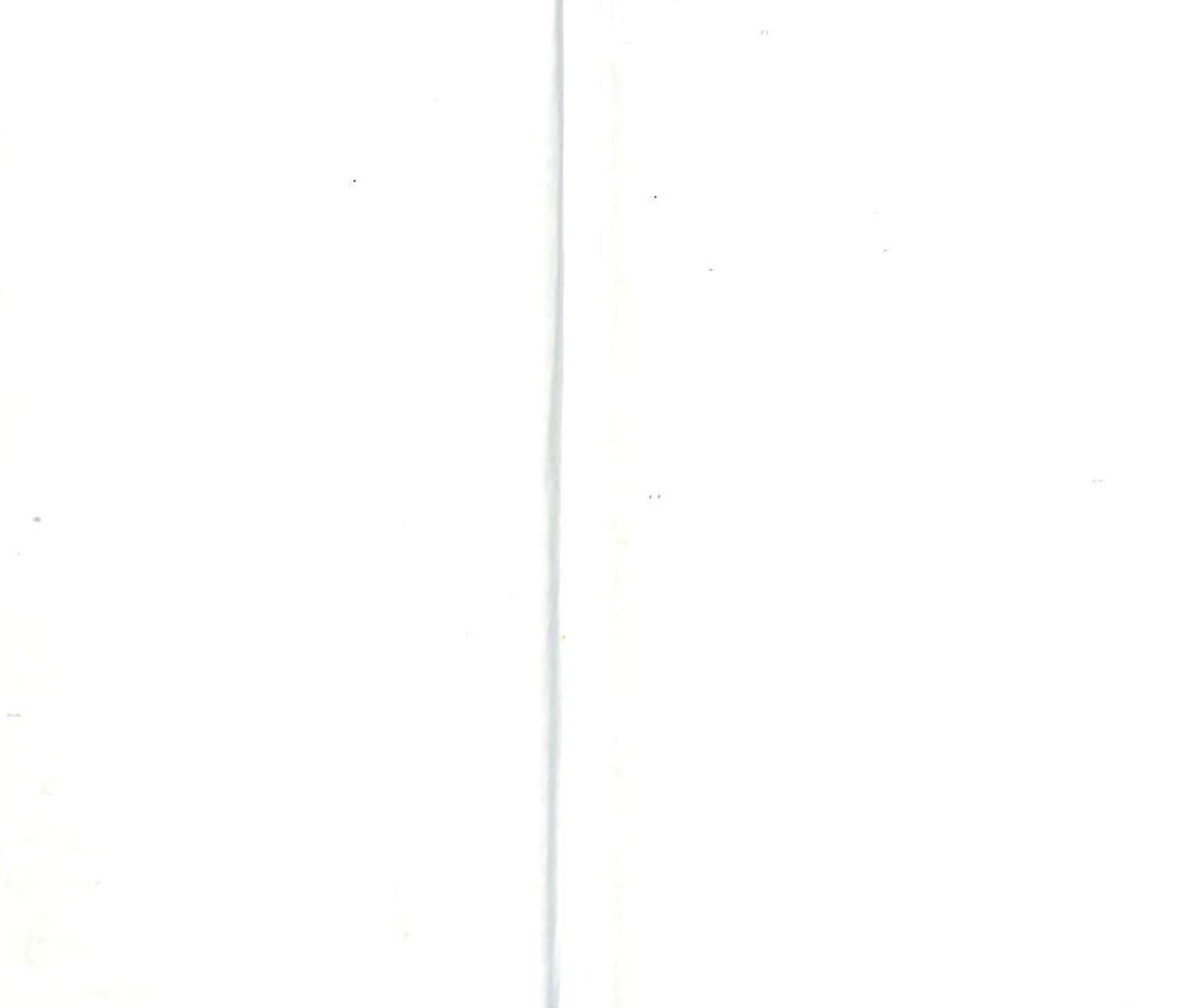

910.4

U-52

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԶԲՕՍԱԼԻ

Տ Ե Տ Ր Ը Կ Ն Ե Ր

Ժ.Օ.

ՓԵՌՆԸՆԻ ԳՈՐԳԷՐ

Կ Ա Մ

ՄՆԻՍԻԿՈՅԻ ՆՈՆՈՒԻԼ

ԻՐԵՒ ԶԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԻՍԵՓ. ԿՈՂՄԻՈՍԻ

ԱԶԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ն. ԿՂԵՄԵՅ ՍԻՊԻԼԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԵՆ ՐԱՅԻ

ՀԱՏ. Բ. 7/11-1922

ՍՅԱՆԻԿՅԱՆԻ

Վ.Ի.Ե.Ն.Ն.

ԳԱԶՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1851 ՌՅ.

910.4

U-52

Վճարվելու է Բնակարգի Բաժնեկալիքին ու պարտքերը:

Սպանիացիք Սեպտեմբերի 23ին Դլսագալա քաղաքը մտան՝ նոյն հասարակապետութեան երկիրը մտնելէն 34 օր ետքը: Բնակիչները զիրենք շատ սիրով ընդունեցան: Պատերազմին դադրելը Սպանիացւոյ խիստ հարկաւոր էր, որովհետեւ շատ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուէին. առ քիչուր բանակին՝ այնչափ հազարաւոր թշնամեաց դէմ դնելու համար կրած աշխատութիւնը չափէն աւելի ծանր էր. ամէն իրիկուն ղինուորաց կէսը պահպանութիւն կ'ընէր, քնացողներն ալ ղինաւորեալ կը պառկէին, որպէս զի նշան մը տրուելուն պէս՝ կարող ըլլան առանց Ժամանակ կորսնցընելու իրենց կարգը մտնել: Շատերը վերաւորուած էին. ոմանք՝ որոնց մէջ էր նաեւ Գորդէզ, օգերուն փոփոխութենէն հիւանդացած էին, քանի մը հոգի ալ նոյն հիւանդութիւններով մեռած էին: Երբեմն կերակուրնին կը հատներ եւ ամենէն հարկաւոր եղած բաներն ալ կը պակսէր. մինչեւ իրենց վերքերը դարմանելու համար եղ չդառնելով՝ մեռած Ամերիկացւոյ եղէն կը դործածէին: Աս սաստիկ նեղութենէն՝ զօրքերը սկսան տրտնջալ եւ թշնամեաց բազմութիւնն ու քաջասրտութիւնը տեսնելով՝ քիչ մնաց որ կը յուսահատէին: Գորդէզ իր բոլոր ճոխութեամբն ու սովորական ճարտարմտութեամբը հազիւ զօրաց վճատութեան առջեւը կրնար առնել ու իրենց թշնամեաց տկարութիւնը ցուցնելով՝ քաջալերել: Աս վճատութեան վրայ զօրքը Դլսագալացւոյ հպատակելը լսելով ու քիչ մը ետքը յաղթանակաւ անոնց քաղաքը մտնելով՝ վախերնին բոլորովին ցրուեցաւ. ամէն կրած աշխատութիւննին մուցան եւ անանկ աւրիացան, որ մտքերնին դրին թէ անկէ ետեւ ամեն

նւնին Ամերիկայի աղջ մը իրենց զէնքերուն զօրութեան դէմ չի կրնար դնել:

Գորդէզ իր զօրքերուն հանդիստ տալու համար՝ 20 օր Դլասգալա մնաց. նոյն միջոցին միանգամայն իր նպատակին հասնելու հարկաւոր եղած գործքերուն պատարեցաւ: Քաղքին մեծերուն հետ տեսնուելով՝ Մեքսիկայի վիճակին ու Մոնդեզումային բնութեան վրայ տեղեկութիւններ առաւ: Տեսնելով որ Դլասգալացիք՝ Մեքսիկացւոյ արտաքոյ կարգի թշնամութիւն ունին, ուղեց աս բանա իր վախճանին բանեցնել, անոր համար ջանաց որ անոնց վստահութիւնը վատարկի: Ասիկա գիւրաւ ալ յաջողեցաւ, որովհետեւ Դլասգալացիք իրենց բնական թեթեւամտութեամբ, որն որ նաեւ ամէն վայրենի աղգերուն բնական է, արտաքոյ կարգի ատելութենէն՝ մէկէն ի մէկ սաստիկ սիրոյ ու բարեկամութեան փոխուած էին: Ամէն տեսած բաներնին զիրենք կ'աղչեցնէր, եւ մտքերնին դնելով որ օտարականք երկնային էալի մը յառաջ եկած են, անոնց ամէն բաղձանքն անմիջապէս կը կատարէին: Ուստի ուղեցին որ Գորդէզին արշաւանքին՝ իրենց բոլոր հասարակապետութեան ուժովն օգնեն եւ անոր հետ մէկտեղ Մեքսիկոյ երթան:

Գորդէզ կրօնական պարտաւորութեանց ալ միտ դնել ուղեւով՝ իր բնակարանին մէջ մատուռ մը կանգնած էր, ուր ամէն օր պատարագ կը մատուցուէր Դլասգալացւոյ գլխաւորներուն առջեւ, որոնք յարգութեամբ եւ զարմացմամբ կը դիտէին ու հետաքրքրութեամբ ամէն արարողութիւններուն միտ կը դնէին եւ անոնց վրայ կը զարմանային: Գորդէզ աս իրենց յարգութիւնն ու զարմանքը տեսնելով՝ ուղեց զիրենք համոզել որ կուոյ պաշտօնը թողուն եւ քրիստոնէից Աստուածը պաշտեն: Բայց անոնք իրենց նախնեացը կրօնին մէջ շատ յամառ ըլլալով՝ չէին

կրնար դիւրաւ իրենց կուռքերէն հրաժարիլ. միայն զոհելու համար պատրաստուած դերիւներն աղատ թող տուին: Գորդէզ ատու գոհ չեղաւ, ուղեց որ իրենց կուռքերն ալ կործանեն, յուսալով որ Զեմբոալա եղածին պէս հոս ալ կը յաջողի: Բայց իր ասանկ բռնութեամբ գործէն՝ անխոհեմութիւն ու անկարգեւանդ էր, եւ եթէ Հայր Օլմեոնն զինքը համոզեցնելով ետ չկեցնէր, անշուշտ չափը շատ պիտ'որ անցընէր: Նոյն խմաստուն քահանան իրենց ցուցուց որ Զեմբոալա ըրած բռնութիւնը գովելի բան մը չէր. որովհետեւ աւետարանին վարդապետութեանցը համոզման գործ ելու համար՝ ամէն բան աղատութեամբ ու սիրով, բարի օրինակով եւ համոզեցնելով պիտի ըլլայ. Այսպիսի բռնութեամբ կրնաք, կ'ըսէր, կուռքերը կործանել, բայց ան բռնութեան դառն յիշատակը սրտերնուն մէջ կը մնայ ու զիրենք աւելի կը խտացնէ: Գորդէզ աս խօսքերէն համոզուեցաւ եւ տուած խրատները մոտիկ ընելով՝ իր նախնածախնդրութեան սաստկութիւնը չափաւորեց: Նոյն օրէն սկսեալ՝ կը ջանար զիրենք քաղցրութեամբ համոզել ու դարձի բերել. շատ անգամ խօսքի մէջ քրիստոնէական կրօնին աղէկութիւնները՝ կուսպաշտներուն անգութ ու անմտական սովորութիւններուն հետ կը համեմատէր, որպէս զի անոնց անպիտանութիւնը ցուցնէ:

Այսպիսիք Դլասգալա չմտած՝ Մոնդեզումային կողմէն դեսպաններ եկած Գորդէզին խմացուցած էին որ թաղաւորը յանձն կ'առնէ հետերնին տեսնուել եւ իրենց խրատ կու տայ որ Գոյուլա երթան, ուր որ իրեն հրամանացը համեմատ սիրով ընդունելութիւն կը գտնեն: Արդ երբ որ զօրքերը բաւական հանգչեցան ու զօրացան, Գորդէզ Գոյուլա երթալու միտքը յայտնեց: Բայց նոր դաշնակիցներն աս խորհրդին սաստիկ դէմ դրին. Գոյուլայիք, կ'ըսէին,

խաբէբայ ազգ մըն են եւ Մոնղեզու մային հրամաններուն կուրորէն կը հնազանդին: Սակայն Գորդէզ իր որդւմանը վրայ հաստատուն կեցաւ. մէյ մը՝ դեսպաններուն կամքը հաճելու համար, մէյ մ'ալ՝ իր դաշնակիցներուն ցուցնելու համար, որ անոնց աչքին զօրաւոր երեւոյղ թշնամիներէն՝ ինք ամենեւին չեմխանար: Ծերակուտէն իրեն տրուած զօրքերուն մէջէն ալ՝ միայն վեց հազար հոգի առաւ: Այսչափ քիչ զօրք առնելուն վախճանն ան էր՝ որ իր բնթացքին արդէւք չըլլան. միանգամայն ան ալ կը դիտէր որ եթէ անոնք Գոլուշացոյ կողմն անցնելու ըլլան նէ, ամենուն գէմ՝ ալ պատերազմելու կարողութիւն ունենայ:

Գոլուշ քաղաքը՝ Գլասգալայէն հինգ փարսան հեռու էր եւ բոլոր Մեքսիկացոց նուիրական քաղաքն ու աստուածոց գլխաւոր բնակութեան տեղը կը սեպուէր: Հոս գլխաւոր ուխտատեղին էր եւ նոյն տեղը Մեքսիկոյէն աւելի մարդազոհ կ'ըլլար: Գուցէ Մոնղեզու մային՝ օտարականները հոն խրկելուն դիտաւորութիւնն աս ըլլայ որ աւելորդապաշտութեամբ կը կարծէր թէ ան քաղաքը նուիրական եւ աստուածոց սիրելի տեղ մ'ըլլալով՝ աստուածներուն բարկութիւնը դրդուի եւ ան յանդուգն մարդիկնեւրէն իրենց վրէժն առնուն. կամ թէ հոնտեղը աստուածներուն աչքին առջեւ եւ անոնց պաշտպանութեամբն աւելի դիւրութեամբ կարող ըլլայ զանոնք ջարդել ու ջնջել:

Գորդէզ իրիկուան գէմ Գոլուշ մօտիկցաւ ու պզտիկ վտակի մը քով բանակ դրաւ, որովհետեւ քաղաքացոց դիտաւորութիւնը չիմացած՝ գիշեր ատեն ներս մտնելը խելք չէր: Քիչ մը ետքը քրմերն ու քաղքին գլխաւորներն անոնց դալուստը բարեւելու եկան եւ իրենց քաղաքն ընդունելու յօժարութիւննին ցուցուցին. Բայց դաշնակից զօրքը չենք

կրնար ներս ընդունիլ, ըսին, որովհետեւ մեր հին թշնամիներն են: Գորդէզ իրենց աս խնդիրքին ամենեւին չնկատցաւ եւ երկրորդ օրը՝ դաշնակցաց զօրքը քաղքին պարսպին մօտ տեղաւորելով՝ ինք իր սեպհական զօրքովը ներս մտաւ: Առջի օրերը շատ խաղաղութեամբ անցուցին. քաղքին մեծերը միշտ կը ջանային որ անոնց պաշարը հոգացուի: Բայց շուտ մը Գորդէզ իր արթնութեամբն սկսաւ քաղաքացոց բնթացքին մէջ փոխութեան նշաններ դիտել, որմէ միտքը տարակոյս ինկաւ որ չըլլայ թէ մատնութիւն մ'ընեն, ինչպէս որ իր դաշնակիցները յառաջագոյն դուշակած էին. կամայ կամաց պաշար բերելն ալ դադարեցուցին, եւ Սպանիացիք իրենց հարկաւոր եղած բաները հաղել մեծ դժուարութեամբ կրնային հոգալ: Նոյն միջոցին Գլասգալացոցմէ երկու հոգի ծպտեալ զդեստով քաղաք մտան Գորդէզին իմացուցին որ քաղքին մէջ Սպանիացոց թաղին մօտիկ փողոցներուն մէջ պատնէշներ ու թեթեւ մը ծածկուած փոսեր տեսան, որոնց տակը ցիցեր հաստատած էին, որ ձիաւորները վրայէն քայլելու ժամանակ մէջն իյնան: Միանգամայն ըսին որ ամէն իրիկուն քաղքէն դուրս շատ մը կանայք ու տղաք կը հանեն, եւ տաճարին մէջ վեց տղայ զոհած են, որն որ պատերազմական երեւելի գործողութիւն մը սկսելուն նշան ու պատրաստութիւն է: Արջապէս իմացուցին որ տանիքներուն վրայ շատ քար ու նետ կը պատրաստեն, որպէս զի օտարականները բոլորովն ջնջեն:

Աս պատմութիւններէն ու լուրերէն՝ Գորդէզին կասկածներն արդէն մեծցած էր. մէյ մ'ալ Մարինային ձեռքովն ամէն բան ստուգութեամբ իմացաւ: Հոնտեղաց աղետական պառաւ կին մը՝ Մարինային վրայ սէր կապելով՝ անոր շատ աղաչեց որ Սպանիացիները թող տայ ու իր տունը պահուտելով՝ ան

օտարականաց պատրաստուած վտանգներէն ազատի: Մարինա անոր խօսքերուն հաւանութիւն տալ ձեւացընելով եւ իրեն ցուցուցած սիրոյն շնորհակալ ըլլալով՝ Գորլւացոց միտքն աղէկ մ'իմացաւ: Տեղեկացաւ որ 20,000 Մեքսիկացիք մօտերը պահուելու համար քաղաք մտած՝ նշանի մը կը սպասեն եղբոր որ քաղաքացոց հետ միանալով՝ օտարականները ջարդեն ու ջնջեն: Մարինա ասոնք իմանալէն ետեւ՝ իր հաղուադիւտ ինչքերն ու զարդերն առնելու պատրուակով Գորդէղին եկաւ եւ աս լուրերն անոր հաղորդեց: Սպարապետը շուտ մը ան պառաւր բռնել տալով՝ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն առաւ: Ետքը հրաման տուաւ որ գլխաւոր քրմերէն իրեն երեք հօգի բերեն: Գորդէղ անոնց նենգութիւնն երեսնին զարկաւ եւ ունեցած դիտաւորութիւնին յայտնեց: Ասոնք Սպարապետին իրենց գաղտնի դաւակցութիւնը գիտնալուն վրայ զարմանալով ու զանիկա բարձրագոյն էակի մը տեղ դնելով՝ դաւաճանութիւնն ուրանալու չհամարձակեցան, ամէն բան հաստատեցին եւ միանգամայն յայտնեցին որ բոլորը Մանդեղումային գլխոյն տակէն է: Գորդէղ զանոնք ապահով տեղ մը պահել տալէն ետքը՝ իր պաշտօնականները ժողովեց խորհուրդ բրաւ, եւ անոնց հետ որոշեց որ սաստիկ եղանակաւ մը իր վեժխնդրութիւնը ցուցնէ:

Վաղքին մեծերուն ըսաւ որ ինք երկրորդ օրը ճամբայ պիտ'որ ելլէ, ուստի եւ զօրաց համար հարկաւոր եղած պաշար ուղեց, նոյնպէս իր կահ կարասիքը կրելու մարդիկ եւ երկու հազար ալ զինուոր: Անոնք պաշարին ու բեռնակրաց համար դժուարութիւններ հանեցին. իսկ զինուորները տալը սիրով յանձն առին: Գորդէղ գաշնակցաց հրաման տուաւ որ դիշերը ղէնքերնին առած կենան եւ առտուան դէմ պարսպին մօտիկնան, որ առջի հրաղէնքի նշանը

լսելուն պէս՝ զան իրենց հետ միանան: Աս ընելէն ետեւ՝ Մեքսիկոյի ղեւապանները կանչեց եւ գաղտնիք մը յայտնելու պէս՝ անոնց զուգեց որ Գորլւացիք մեղի դէմ դաւաճանութիւն կը խորհին, եւ իրենք զիրենք ջատագովելու համար՝ այնպէս կը ձեւացընեն որ աս բանս կայսեր հրամանաւը կ'ընեն, որուն ես չեմ կրնար հաւատալ: Գեւապաններն աս մատնութիւնը չգիտնալ ձեւացուցին:

Երկրորդ օրը կանուխ բեռնակիրներէն քիչ հօգի եկան ու քիչ պաշար բերին. անոնց ետեւէն ալ զինուորներ կու գային: Գորդէղ նոյն զօրքերն իրարմէ բաժնեց եւ Սպանիացոց մէջ զանազան տեղեր դնելով՝ ապսպրեց որ վրանին զուշութիւն բնեն: Ետքը ձի հեծնելով՝ զանազան պատրուակներով ցեղապետներն իրեն կանչեց եւ Մարինային ձեռքն իրենց իմացուց թէ նիւթած դաւաճանութիւնն իմացած է ու միտքը դրած է որ սաստիկ պատժէ: Հիմա պիտի իմանաք որ, ըսաւ, սրչափ աւելի աղէկ կ'ընէիք, թէ որ խաղաղութիւնը հաստատուն պահելու ըլլայիք: Աս խօսքը ըսելուն պէս՝ հրացան մը պարպուեցաւ. անմիջապէս Սպանիացոց հետեւակ զօրքն իրենց մէջ բաժնուած Գորլւացի զօրաց վրայ ինկան, որոնք թէպէտ սաստիկ ջանացին մէկտեղ միանալու, բայց անկարելի ըլլալով՝ չարաչար ջարդուեցան. Սպանիացոց կատաղութենէ՝ միայն քիչ մը մարդիկ պարսպին վրայէն ցառքելով կրցան ազատիլ:

Ետքէն հետեւակ զօրքը քաղքին գլխաւոր փողոցը դարձաւ, առաջնորդ ունենալով գաշնակցաց մէջէն զանոնք՝ որոնք դարանները տեսած էին: Պատերազմողներուն վայնասունը լսելով՝ դուրսը կեցող Մեքսիկացիներն ալ աճապարած քաղաք մտած էին, որ Գորլւացոց օգնեն, եւ եկած հրապարակի մը մէջ կեցած էին, որուն քովերը տաճարներով բոլորած էր. ասոնց մէկ մասը տաճարին աշտարակներ

րուն ու որահներուն մէջ մասն ամրացան, մէկալ մասն ալ թշնամոյն վրայ յարձակելու պատրաստուեցաւ: Պատերազմը սկսելու ժամանակ՝ Գլասդալացիք ղերենք իռնրկի կողմանէ պաշարելով՝ աս յանկարծական յարձակմամբ բոլորովին շփոթեցին: Ասանկով Սպանիացիք եւ իրենց դաշնակիցները սկսան անխնայ ջարդել թշնամիները, որոնց հաղել մէկ մասը տաճարներուն մէջ կրցան փախչել: Գորդէզ աս տաճարներուն գլխավորին մօտիկնալով՝ Մարինային ձեռքն ըսել տուաւ որ եթէ անձնատուր կ'ըլլան նէ՝ թողութիւն կու տայ. բայց աս աղդարարութիւնն օգուտ մը չընելով՝ տաճարին կրակ տուաւ եւ ամենն ալ բոցերուն զոհ եղան: Պատմիչները կ'ըսեն որ միայն մէկ հոգի մը կամօք անձնատուր եղաւ: Արիւնը հեղեղ պէս ճամբաները կը վաղէր. մեռնողներուն աղաղակն ու կատաղութիւնը ստորագրելու բան չէ: Աւերջապէս պատերազմը դադրեցաւ, որովհետեւ թշնամի չմնաց, կ'ըսէ Սոլիս: Գաշնակիցները քաղքին մէջ տարածուեցան, ուր որ ամէն տեսակ չարիք գործեցին. երկու օր ետքը կոտորածն ու աւարառութիւնները հաղել դադրեցան: Նոյն սոսկալի կուռին մէջ վեց հազար Գոլուլացիք ու Մեքսիկացիք մեռան. Սպանիացիներէն մեռնող չեղաւ. բայց դաշնակիցներէն բաւական մարդ մեռաւ: Սպանիացիք իրենց տեղերը քաշուեցան, իսկ Գլասդալացիք քաղքին ուրիշ կողմերը կեցան:

Ամէն բան լմննալէն ետեւ՝ Գորդէզ ցեղապետներն ու պատերազմի մէջ բռնուող գերիներն առնելու կանչելով՝ խմացուց որ իր վեժանդութիւնը լմնեցած ըլլալով՝ զանոնք ազատ թող կու տայ եւ ընդհանուր թողութիւն կը շնորհէ, որն որ հանգիսի հրատարակուեցաւ: Երկրորդ օրը Գլասդալացուց կողմանէ. քսան հազար հոգի իրեն օգնութիւն հասան, որոնք ծերակոյտը խրկած էր: Գոր-

դէզ անոնց զօրապետին շնորհակալ եղաւ, եւ ալ հարկաւորութիւն չունենալով՝ ետ դարձուց. միայն թէ աս առթով զանոնք Գոլուլացուց հետ հաշտեցուց ու դաշնակից ըրաւ: Աս բանն իրեն ալ օգտակար էր, որովհետեւ անով հաղորդակցութիւնները կը դիւրինար: Գոլուլայի կառավարը սպաննուած ըլլալով՝ տեղը անոր եղբայրը դրաւ: Փախչողները նորէն իրենց տները դարձան, քաղաքը բնակիչներով լեցուեցաւ. եւ Սպանիացուց իշխանութիւնը վրանին ան աստիճանի զօրացաւ, որ մինչեւ ամենէն ստորին ծառայութիւններն ալ կը կատարէին:

Գորդէզին աս վեժանդութեան գործքին վրայ պատմիչները զանազան կերպով դատաստան կ'ընեն: Սոլիս բոլորովին կ'արդարացընէ. բայց աս հեղինակին ամբողջ պատմութիւնը՝ Գորդէզին ամէն գործոցը ներբողեան մըն է, միշտ Սպարապետը ջատագովելու եւ պահտութիւնները դոցելու կը ջանայ: Ասոր հակառակ Լաս-Գազաս կ'ըսէ թէ Ամենեւին աս կուտորածն ընելու պատճառ մը չկար. Գորդէզին դիտաւորութիւնը՝ միայն Նոր Սպանիայի ժողովրդեան աչքը վախցընել էր: Իսկ Տիագ կը պատմէ որ Սպանիայի թագաւորին կողմանէ գացող քննիչներն աս գործքն ալ քննեցին եւ ստուգեցին որ իրօք դաւաճանութիւն կայ եղեր եւ Գորդէզին աս նիւթիս վրայ գրած ծանօթութիւնները ստոյգ են եղեր: Ռոպերդան կ'ըսէ թէ Գորդէզ Մոնդեզումային սիրտը միշտ շահելու կը ջանար. ուստի եւ Սպանիացիներն անոր բոլորովին ատելի ընելու ասանկ ճամբայ մը չէր բռներ՝ եթէ իր անձին ու բանակին պահպանութիւնը զինքը չստիպէր: Բայց աս ալ ստոյգ է որ Նոր Աշխարհը գացող Սպանիացիք՝ տեղացիներն անանկ կ'արհամարհէին, որ զանոնք մարդկային բնութեան հասարակ իրաւանց ալ արժանի չէին սեպեր. անոր համար շատ անգամ անստոյգ ցոյց մ'ալ դա-

նոնք պատժելու բաւական կը սեպուէր: Իսկ Գորդէ-
զին ըրած վրէժխնդրութիւնը՝ թէպէտ հարկաւոր ու
իրաւացի, բայց չափազանց ու անդուլթ եղանակաւ
էր. վասն զի առջի պատերազմն ընելէն ու քիչ մը
մարդ ջարդելէն ետքը՝ կրնար դադրեցընել. եւ իր
ապահովութեանը համար հարկ չկար որ երկու օր
ամէն տեսակ անդթութիւններն ու սպանութիւններն
ընելու թող տար:

ԺԵ.

Գորդէլ էր առաւել ցարձալ քան ինք: — Մեծիկոյ Ժողովը:

Ղամբայ ելելու որոշուած օրը՝ Չեմբոյալացւոց
մէկ մասը՝ որոնք Գորդէզին հրամանին տակ կը պա-
տերազմէին, եկան աղաչեցին որ իրենց հայրենիքը
դառնան. կամ Մեքսիկոյ մասերու չէին յանդգներ,
կամ հայրենեաց սէրն՝ ընելու յաղթութիւններ-
նէն աւելի աղէկ կը սեպէին: Գորդէզ անոնց խըն-
դիլքն առանց դժուարութեան կատարեց: Նոյն մի-
ջոցին Մոնթեղուսային կողմանէ նոր դեսպաններ
հասան. կայսրը Գոլուլայի դէպքն իմանալով՝ Սպա-
նիացւոց իր վրայ ունեցած կասկածը կ'ուզէր փարա-
տել. իր դեսպաններն ան աստիճանի կեղծաւորու-
թեամբ վարուեցան, մինչեւ Գոլուլայիները պատժե-
լուն վրայ Գորդէզին շնորհակալ եղան եւ ըսին թէ
Թագաւորն ան խաբեւայ ժողովրդեան վրայ սաստիկ
բարկացած է: Աս խօսքերն ըսելով՝ հետեւին բե-
րած պարզեւն ալ ընծայեցին: Բայց քիչ մը ետքն
իմացուեցաւ որ աս դեսպանութիւնն ալ նոր հնարք
մըն էր, որ Սպանիացիներն ապահովուելով՝ արշա-
ւանքի ժամանակ զգուշութիւն ու հսկողութիւն
չընէն եւ Մեքսիկացւոց դարանները չիմանան: Գոր-
դէզ 14 օր Գոլուլա նստելէն ետքը՝ Հոկտեմբերի
29ին ճամբայ ելաւ: Իրեն ըսին որ լեռներէն վար

իջած ժամանակը մեծ վտանգի մը պիտ'որ պատա-
հի. որովհետեւ Մեքսիկացիք քիչ մ'ատենէ վեր
Գալլոյ տանող ճամբան քարերով ու ծառի կոճղնե-
րով կը գոցեն, եւ մէկալ կողմանէ ուրիշ մօտաւոր
ճամբայ մը շտկելու կ'աշխատին: Լերան գագաթը
մեծ աշխատութեամբ հասան, որովհետեւ ձիւնն ու
կատաղն հովը դէմ կը դնէին: Գորդէզ ան երկու
ճամբաները տեսաւ ու նենդութեան ստուգութիւնն
իմացաւ. եւ թէպէտ կայսեր աս դաւաճանութեան
վրայ շատ նեղացաւ, բայց հանդարտութեամբ մը
քովէն դացող դեսպաններուն հարցուց թէ Ի՞նչ
բանի համար աս երկու ճամբաներուն վրայ փոփո-
խութիւն եղած է: Անոնք պատասխան տուին թէ
Չեր դիւրութեան համար՝ դժուարին ճամբան աւելի
գոցել տուինք ու դիւրինն աւելի շիտակցուցինք:
Գորդէզ առանց այլայլելու՝ Գուր, բաւ, ինծի հետ
եկող զինուորները չէք ճանչնար. անոնք ձեզի դժուա-
րին երեւցած ճամբէն կ'երթան, եւ միայն անոր հա-
մար՝ վասն զի դժուար է. Սպանիացիք միշտ աւելի
դժուար դործքերը կը սիրեն: Աս ըսելով՝ դաշնա-
կցաց հրամայեց որ յառաջ անցնին եւ ան գոյ ճամ-
բան մաքրեն, բանան, եւ սկսաւ նոյն ճամբան բռնել:
Ասոր վրայ դեսպաններն ապշեցան մնացին եւ կար-
ծեցին որ գուշակութեամբ իրենց նենդութիւնն իմա-
ցեր է: Մեքսիկացիք լերան ստորոտը դարանի մօտա-
հին. բայց երբ որ տեսան թէ Սպանիացիք մէկալ
ճամբան շեղեցան, աճապարեցին փախան, եւ Գոր-
դէզ հանդարտութեամբ ու առանց արդեւքի դաշ-
տին վրայ իջաւ: Սպանիացիք ամէն տեղ իրբեւ
փրկիչ ու ժողովուրդը բռնութենէ ազատելու եկող-
ներ՝ սիրով ընդունելութիւն դտան: Յեղապետներն
ու ժողովրդեան ղեկաւորները կու գային Մոնթեղու-
սային բռնաւորութենէն կրածնին եւ իրեն ունեցած
ստելութիւններն կը յայտնէին: Գորդէզ երբ որ տե-

սաւ թէ թագաւորը՝ նոյն իսկ իր տէրութեան կենդրոնին մէջ՝ իր հպատակներուն ատելի եղած է, ապահովութեամբ միտքը դրաւ որ աս աստիճանի զօրութիւնը բաժնուած տէրութիւնը շատ դիւրաւ կրնայ կործանել: Ինք աս մտածմունքներով քաջաւերութիւն ստացած ատեն՝ զօրքերն ալ առջեւնին բացուած տեսարանէն զօրութիւն կ'առնէին: Քանի որ լեռներէն վար կ'իջնային, Մեքսիկոյի ընդարձակ դաշտն աւելի որոշ կը տեսնուէր. իրենց աչքին առջեւ կը նկարուէին գեղեցիկ, ընդարձակ, մշակուած արտեր, հեռուն ծովացեալ լիճ մը, չորս կողմը մեծ քաղաքներով բոլորուած: Բայց երբ որ վերջապէս ան լճին մէջ իբրեւ կղզի մը զանազան աշտարակներով, տաճարներով, պալատներով զարդարուած մայրաքաղաքը տեսան նէ, ան աստիճանի ուրախացան եւ երեսակայութիւննին այնպէս շարժեցաւ, որ շատերը երազի տեղ կը դնէին եւ աչքերնուն չէին կրնար հաւատալ: Քանի որ յառաջ կ'երթային՝ աւելի գեղեցիկ կ'երեւար ան հարուստ մայրաքաղաքը. բոլոր կրած աշխատութիւննին մոռցան, եւ այնպէս ուրախացան որ կարծես թէ քաղաքն իրենց էր:

Սպանիացոց՝ մայրաքաղաքը մօտիկցած ատեն՝ Մոնդեգուամային տարտամութիւնը կը սաստկանար: Գորուլայի դէպքը լսելէն ետեւ՝ իր պալատին տաճարը քաշուեցաւ եւ ութ օր հոն կենալով՝ խիստ ծոմապահութեամբ իր աստուածներուն օգնութիւնը կը խնդրէր: Աս միայնութեան ատենը նորէն երեւելի մարդիկներէ կազմուած դեսպանութիւն մը խրկեց Գորդէզին, որ զինքը Մեքսիկոյ մօտէնէն ետ կեցընեն. խոստանալով որ Սպանիայի թագաւորին տարեկան տուրք վճարէ: Միանգամայն խօսք կու տար որ Սպանիայեան չորս բեռ ոսկի ու ամէն մէկ զինուորին ալ մէկ մէկ բեռ ոսկի վճարէ: Այսպէս ահա աս քիչ չուոր զօրքէն ան աստիճանի սարսափած էր՝ որ վա-

տութեամբ ասանկ անարգական պայմաններ առաջարկելը յանձն կ'առնէր՝ օտարականներն իր երկրէն դուրս հանելու համար, ուր որ իր անհամար զօրքերը ժողովէր, քաջութեամբ դիմացնին ելլէր նէ, շատ հաւանական է որ բազմութեամբ թշնամիները պաշարելով՝ կրնար դանոնք շփոթել եւ եթէ բոլորովին ջնջել ալ չկարենար նէ՝ դոնէ իր երկիրներէն դուրս ելլելու կրնար ստիպել: Գորդէզ թագաւորին ըրած առաջարկութեանցը չնորհակալ եղաւ, եւ ըսաւ որ Զինքը չտեսած չեմ կրնար ետ դառնալ, որովհետեւ հետը հարկաւոր գործքերու վրայ խօսելու համար եկած եմ:

Մոնդեգուամային անձկութիւնն աւելի սաստկացուցին քրմերուն խօսքերը, որոնք շարունակ չար գուշակութիւններ կ'ընէին: Գեսպաններն ետ չդարձած՝ Մոնդեգուամա իր եղբայրը, եղբորորդին ու տէրութեան ուրիշ մեծամեծները կանչեց եւ սկսան խորհել թէ ինչ ճամբայ բռնեն: Այստեղ եղբորը կարծիքն ան էր որ զէնքով օտարականաց դիմացն ելլեն ու վերնտեն. իսկ եղբորորդին անոր հակառակ կողմը կը պաշտպանէր: Մոնդեգուաման ալ՝ որ յառաջ պատերազմելու կողմն էր, մէկէն խաղաղութեան կողմը դարձաւ ու իր եղբորորդին՝ Գորդէզ դիմաւորելու եւ ողջունելու խրկեց, ապաւրելով միանգամայն որ անոր քաղաք մոտեցնելու միտքը դարձրնելու ջանայ:

Գորդէզ Ամեմեզա քաղաքը հասած էր, երբ որ կայսեր եղբորորդին Գագումամին իրեն եկաւ. իշխանը ձոյլ ոսկիէ ձողերով փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած էր, որն որ բազմաթիւ ծառաներ ուսերնին առած կը տանէին. չորս կողմն ութ մեծ ազնուականներ կային, ետեւէն ալ՝ ուրիշ շատ երեւելի մարդիկ: Գագումամին քսանուհինգ տարեկան զուարթ ու գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր: Պատգարակէն վար իջած ատեն՝ Գորդէզ զինքն անոր

աստիճանին վայրդ պատուով ընդունեցաւ: Ջանա-
ղան քաղաքավարութեան խօսքերէն ետքը՝ Սպա-
րապետը տեսնելով որ կ'ուզէ մայրաքաղաքը մըտ-
նելու միտքը փոխել, իրեն իմացուց որ աշխարհք
մէկ դէ գայ՝ ինք Մեքսիկոյ պետք է որ մտնէ:

Ասոր վրայ Գորգէզ զինուորական հրահանգով
ճամբան շարունակեց եւ իր ապահովութեան հար-
կաւոր եղած զգուշութիւններն ի գործ դնելով՝ Մե-
սիկոյի լճին մօտ բերդի մը առջեւ հասաւ: Հոն իր
զօրքը կեցուց, հեռուէն եկող երեւելի Մեքսիկա-
ցիներն ընդունելու, որոնք բազմութեամբ զինքը բա-
րեւելու կու գային. ամէնքն ալ առջեւէն անցնելով՝
ձեռքերնին դետինքը կը դպցնէին ու ետքէն կը պաղ-
նէին: Աս հանդիսութիւնը լրիննալէն ետքը՝ Գոր-
գէզ իր ընթացքը նորէն շարունակեց, միշտ տարա-
կուսելով որ արդեօք Մեքսիկացիք զինքն իբրեւ
բարեկամ, չէ նե՛ իբրեւ թշնամի պիտի ընդունին:

Մեքսիկոյի դրան մօտիկցած էր, մէյ մ'ալ Մոն-
դեզումային այցելութեան դալուն լուրը տարածուե-
ցաւ եւ անդիէն շուտ մը հանդիսաւորներու բազմու-
թիւնն սկսաւ երեւալ: Առջեւէն երեք պաշտօնա-
կալ ձեռքերնին ոսկի գաւազաններ բռնած կու գային.
ասիկայ թագաւորին ներկայութիւնը կ'իմացնէր ու
ժողովրդեան նշան կու տար որ յարգութեան հա-
մար դետինքը խոնարհին: Մոնդեզուամ ոսկւով զար-
դարուած խիտ փառաւոր պատգարակի մը վրայ
նստած էր, որն որ իր երեւելի իշխաններն ուսերնին
առած էին. ոմանք ալ գլխուն վրան գոյնդդոյն փե-
տուրներով, աղնիւ քարերով ու ոսկի ծոպերով զար-
դարուած հովանոց մը բռնած էին: Քիչ մը հեռուէն՝
փետուրներով զարդարուած ու վրանին բամբակե-
լով առած երկու հարիւր աղնուականք ջուխտ ջուխտ
կու գային:

Երբ որ կայսրը Գորգէզին մօտիկցաւ, պատգա-

րակէն վար իջաւ, եւ իր ազգականներէն երկու
հոգւոյ թեւերուն կաթնած՝ շքով ու ծանր քա-
լուածքով մը յառաջ կու դար. իր մարդիկն ալ մէկ
կողմանէ ճամբուն վրայ բամբակե լաթեր կը տարա-
ծէին որ ստքը գետինը չդպչին: Մոնդեզուամ քա-
ռասուն տարւան մարդ մը կ'երեւար, հասակը միջակ,
մարմինը լեցունիկեկ, կենդանի նայուածքով, գոյնն
ալ՝ Մեքսիկացւոյ հասարակ եղածէն աւելի ճեր-
մակ: Վրան բարակ բամբակե վերարկու մ'առած էր,
որուն շրջանակն ոսկի ծոպերով զարդարուած էին.
վրայի ոսկին, մարդարկան ու աղնիւ քարերն աւե-
լի բեռան պէս էին, քան թէ զարդարանքի ձեւով
կարգաւորեալ շարուած: Գլխու ոսկիէ թաղը՝ ե-
պիսկոպոսական խոյրի մը կը նմանէր, երկու ճեղ-
քուածքով, բայց ետեւի ճեղքուածքն աւելի դէպ
ի կռնակը ծռած էր: Ուղի ամանները նոյնպէս ոս-
կիէ զարդերով էին:

Գորգէզ՝ որ արդէն ձիէն վար իջած էր, մեծա-
րանքով մօտիկցաւ եւ մեծ յարգութեամբ՝ Եւրո-
պացւոց սովորութեան համաձայն անոր բարեւ տուաւ.
իսկ Մոնդեզուամ հանտեղաց սովորութեան համեմատ՝
ձեռքը դետինքը դպցնելով եւ ետքէն բերնին վրայ
տանելով՝ զինքը բարեւեց: Սպարապետը թագաւորին
պարանոցը ոսկի շղթայ մ'անցուց, որուն մէջ զանա-
ղան մեծութեամբ ապակիոց հատեր դրուած էր. աս
նուէրը շատ սիրով ընդունուեցաւ: Բայց երբ որ Գոր-
գէզ զանիկա ողջագուրելու երես բռնեց, աղնուա-
կանները յարգութեամբ մը դէմ գրին, ցուցնել
ուզելով որ ըրածը չափազանց համարձակութիւն էր:
Մոնդեզուամ իր դանձին մէջ ամենէն մեծագին ու-
պուած ոսկի մանեակը Գորգէզին պարգեւեց:

Աս արտաքոյ կարգի տեսարանին բոլոր քաղքին
ժողովուրդը ներկայ էին. դռները, պատուհաններն
ու ճամբաներն ահագին բազմութեամբ լեցուած էր:

ամենքն աս նորանշան տեսիլքը տեսնել կը բաղձային եւ չէին կրնար աշուքներնուն հաւատալ: Երբ որ Ժողովուրդը՝ Մոնղոլականացի Սպանիացւոց ըրած յարգութիւնը տեսան, հետեւեցոյցին որ անոնք գերբնական էակներ պիտ'որ ըլլան, որովհետեւ այնպիսի հզօր եւ սէգ կայսր մը անոնց այնչափ մեծարանք կ'ընէ: Աս համոզմամբ՝ Սպանիացւոց վրայ մեծ դաւաժար ունեցան, մանաւանդ երբ որ անոնց զէնքերն ու ձիերը կը տեսնէին: Իսկ Սպանիացիք ալ քիչ չզարմացան՝ ընդարձակ լիճը, քաղքին մեծութիւնը, շէնքերուն գեղեցիկութիւնն ու ամենէն աւելի թագաւորին հարստութիւնը տեսնելով, որոնց վրայ սրբունուն մէջ մեծ ուրախութիւն կը զգային:

Իսկոր հանդէսն օտարականաց հետ ներս մտաւ, ու քաղքին մեծ մասն անցնելով՝ անոնց համար պատրաստուած պալատը հասաւ, որն որ քաղքին դըլխաւոր տաճարին քովերը կ'իյնար եւ այնչափ ընդարձակ էր՝ որ Սպանիացիներն ու իրենց դաշնակիցները դիւրութեամբ կրցան մէջը տեղ գտնել: Մոնղոլական մահա Գորդէզին ձեռքէն բռնելով՝ Գուք ու ձեր ընկերները հիմա ձեր բնակարանը կեցէք հանդէսէք, ըսաւ, մինչեւ որ նորէն զձեզ տեսնելու դամ: Գորդէզին առջի փոթին իր ապահովութիւնը հոգալն եղաւ. անոր համար գլխաւոր ծամբաներուն դիմաց իր թընդանօթները շարեց եւ հարկաւոր տեղերը պահապաններ դրաւ. վերջապէս ան ամէն զինուորական զգուշութիւններն ու կարգ կանոնը ճիշդ պահել տուաւ, որն որ հասարակօրէն թշնամեաց բանակի մը դիմացը կը պահուի:

Իրիկունը Մոնղոլական անգամուսն փառաւորութեամբն իր հիւրերուն այցելութեան եկաւ, եւ թէ՛ զօրպետին թէ՛ զօրքերուն այնպիսի պարգէներ բերաւ, որոնցմէ իր առատաձեռնութիւնն ու երկրին հարստութիւնը յայտնի կ'երեւար: Գոր-

դէզին հետ երկայն ատեն խօսակցեցաւ եւ Սպանիացւոց վրայ ունեցած կարծիքը մեկնեց: Գիտեմ որ, ըսաւ, դուք աստուածներէն որոշուած էք որ աս տէրութեան վրայ տիրէք. արդէն ձեր դաւաճաւոր Մեքսիկոյի օրէնադիրն յառաջագոյն գուշակած էր, երբ որ աս դաւաճութիւն տալով՝ հիւսիսային կողմերը գնաց, ուսկից որ իր յաջորդներն օր մը հոս պիտ'որ գաւնային:

Գորդէզ կայսեր առատաձեռնութեան ու զիրենք սիրով ընդունելուն շնորհակալ եղաւ. նոյնպէս ջանաց զինքն իր կարծեաց մէջ հաստատել որ Սպանիացիք երկնային սերունդ են. նոյն կարծիքը Գորդէզին խորհուրդներուն կատարման շատ դիւրութիւն կու տար: Ետքէն խօսքը դարձուց Սպանիայի թագաւորին զօրութեան ու իշխանութեան վրայ, որն որ, ըսաւ, զիս խաւրեց որ ձեզի հետ դաշնագրութիւն ընէ: Նոյնպէս Մոնղոլական խրատ տուաւ որ տէրութեան քանի մ'օրինաց ու սովորութեանց մէջ փոփոխութիւն ընէ, եւ գլխաւորաբար մարդապահը բոլորովին վերցընէ: Աս խօսակցութիւնը շատ երկայն տեւեց. վերջապէս երկուքն ալ փոփոխակի բարեկամութեան ու սիրոյ նշաններով բաժնուեցան:

Սպանիացւոց Մեքսիկոյ մանելը 1519ին Նոյեմբերի 8ին եղաւ, Նոր Սպանիայի երկիրը մանելէն եօթը ամիս ետքը:

ԺԲ.

ՄԵԿՍԻԿՈՅ ԺԱՐԿԵՆ ԳՈՐԴԵԶԻՆ:

Նշրկորդ օրը Գորդէզ կայսեր առջեւն ելլելու հրաման խնդրեց եւ շուտ մ'ընդունեցաւ. հետը չորս պաշտօնակալ եւ վեց քաջ զինուոր առած էր: Վերին պաշտօնեայք՝ որոնք պալատին դրան առջեւը Սպանիացեալին կը սպասէին, զինքը մեծ պատուով ընդուն-

նեցան. ետքը իրենց զգեստները փոխելով՝ պարզ զգեստներ հագան, որովհետեւ փառաւոր զգեստներով կայսեր դիմացն ելելը սովորութեան դէմ էր: Սպանիացիները լուծեամբ ներս խոթեցին, նստեցուցին եւ խօսակցութիւնն սկսաւ: Տեսութիւնը շատ երկայն տեւեց. Մոնղեղումս Եւրոպացւոց օրէնքներուն, սովորութիւններուն եւ բարուց վրայ շատ հարցումներ ըրաւ, որոնց Գորդեղ կրցածին չափ պատասխանեց: Վերջապէս քաղաքը պտրտելու հրաման խնդրեց, որուն շատ հետաքրքիր էր. կայսրն աս խնդրոյն հաւանութիւն տուաւ, որով խօսակցութիւնն ալ վերջացաւ:

Գորդեղ աս արտաքոյ կարգի եւ յիշատակաց արժանի քաղաքն աղէկ մը աչքէ անցնելու համար երեք օր շարունակ պտրտեցաւ, ան քաղաքն՝ որ ինք ի հիմանց պիտի կործանէր: Միայն իր նամակներուն մէջ ըրած ստորագրութիւնն ու Տիաղին գրածները՝ ակննատես վկայութեան արժանաւորութիւնն ունին. որովհետեւ անկէ ետեւ Մեքսիկոն ան առջի փառաւորութեան մէջ տեսնող չէղաւ: Ասոնց խօսքերուն ճշմարտութիւնն աւելի եւս հաստատեցին ետքէն շատ տեղուանք գտնուած հտութեան ու շէնքերու մնացորդները:

Մեքսիկոյ՝ բազմաթիւ բրդաձէւ տաճարներով զարդարուած, թմբերով ու ամբարտաւներով պատած մեծ լճի մը զրեթէ կենդրոնը, կանաչադարձ կղզեակներու վրայ շինուած ըլլալով՝ Հոլանտայի կամ Ճենաստանի քանի մը քաղաքներուն կը նմանէր: Քաղաքը երեք գլխաւոր լայն թմբերով ցամաք երկրին հետ միացած էր. աս քարէ թմբերուն մէջուղերը փայտէ կամուրջներ ձգուած էին, որոնց տակը պարսպ ըլլալով՝ լճին ջրերը կ'անցնէին: Նոյն փայտէ կամուրջներուն վրայ հող քաշուած էր, ու ըսով քարէ թմբերուն հետ միացած էին: Կեդեցիկ

ջրմուղներ՝ քաղքին անուշ ջուր կը մատակարարէին: Գլխաւոր փողոցները լայն ու շիտակ էին. ոմանց ալ, Վենետիկ քաղքին պէս, կէսը չոր ծամբայ, կէսն ալ նաւարկելի ջրանցք էր, որոնց վրայ փայտէ լայն ու գեղեցիկ կամուրջներ ձգուած էին, այնպէս որ տասը ձիաւոր քովէ քով վապէն կրնային անցնիլ: Յաճ տներն ըստ մասին փայտէ, ըստ մասին տեսակ մը կակուղ քարէ շինուած էին: Բոլոր քաղաքը շրս կանոնաւորեալ քառակուսի բաժնուած էր, որոնք գլխաւոր փողոցներով ու ջրանցքներով իրարմէ կը զատուէին: Ամէն թաղ իրեն սեպհական տաճարներն ունէր:

Գլխաւոր տաճարը՝ պատերազմի չաստուածոյն նուիրուած էր, որն որ Ամբիկայի գտնուէլէն վեց տարի յառաջ շինուած էր, քաղքին կենդրոնը, ընդարձակութիւնն ալ այնպէս մեծ էր, որ իր քառակուսի պարսպին մէջ՝ հինգհարիւր դերդաստան կրնար ապրիլ: Քարով ու կրով շինուած խիստ թանձր եւ ութ ոտք բարձր պատերուն վրայ օձերու պատկերներ փորուած էին: Տաճարը չորս գուռ ունէր, որոնք աշխարհքիս չորս կողմերուն կը համապատասխանէին: Աս տաճարին կենդրոնը՝ յիսուն կանգնէն աւելի բարձրութեամբ բուրգ մը կար, որուն յատակին լայնութիւնը՝ հարիւր կանգնոյ մօտ էր. սանդղով մը բրդին ծայրն ելելու ծամբայ ալ կար: Մեծ բրդին մէջ երկու փառաւոր մատուռ կար, առջևի կողմանէ բաց, որոնց վրայ փայտէ բարձր շէնք մը բարձրացած էր: Մատուռներուն մէջ քարէ հակադաս ձէւ ու զարհուրելի եւ տգեղ երեւութով երկու կուռքեր կային: Մեծ բրդին կենդրոնն ուրիշ պզտիկ բրդաձէւ կանանչ քար մ'ալ կար, մէկ կանգուն բարձրութեամբ, որուն վրայ զոհերը կը սպաննէին: Տաճարին ծառայութեան համար անթիւ անհամար բազմութիւն մ'որոշուած էր, որոնք հոն իրենց յա-

տուի բնակարանն ալ ունէին: Երեսուներեօթը պըզ-
տիկ տաճարներուն մէջ՝ որոնք գլխաւոր տաճարին
մէջ՝ բոլորաիքն ու անոր զարդերն էին, յիշուելու
արժանի է Օդոյ շաստուածին բոլորածէս տաճարը,
որուն դուռը՝ օձի բաց կոկորդի մը ձեւն ունէր:
Գլխաւոր տաճարին դռնէն ներս մտնուելուն պէս՝
առջեւն ընդարձակ շէնք մը կ'էլէր, որն որ հոն դռ-
հուած մարդիկներու գլխոյն գանկովը զարդարած էր:

Մոնղեզու մային բնակած գլխաւոր քարաշէն պա-
լատը՝ զանազան ընդարձակ բայց ցած տներէ կը
բաղկանար. պալատին չորս փառաւոր ճակատներուն
ամէն մէկը հինգ հինգ մեծ դուռ ունէր: Պալատին
մէջն երեք ընդարձակ բակ կար, միջին բակին մէջ
գեղեցիկ աղբիւր մը կը գտնուէր: Բոլոր շէնքն ըն-
դարձակ սրահներ ու հաղարէն աւելի սենեակ ու-
նէր. սրահ մ'ալ կար՝ որ երեք հաղար հոգի կ'առ-
նէր: Քանի մը սենեակներու պատերը բարակ ու աղ-
նիւ մարմարիտներով զրուգած, ոմանք աղնիւ քա-
րերով զարդարուած, սիւներն ու յատակները մայրի,
նոճոյ եւ ասոնց նման ուրիշ ծառերու փայտէ էին,
ամէնքն ալ բարակ փորուած ու բանուած: Մոնղե-
զու մասնոյմէ զատ ուրիշ պալատ մ'ալ ունէր,
որուն մէջ իր պաշտօնեաներուն, խորհրդականներուն
եւ իր տան բաղմամբիւ սպասաւորներուն բնակարանը
կար:

Բնտանի թուչուններու համար ընդարձակ շէնք
մը կար, նոյնպէս ուրիշ մը՝ բաղէներու, չորքոտա-
նիներու եւ սողուններու համար: Աս երկու փակա-
ւաններն արտաքոյ կարգի գեղեցիկ էին: Առջինը
միահատոր մարմարիտէ սիւներու վրայ հաստատուած
բաղմամբիւ խցեր ու սրահներ ունէր: Սրահներն ըն-
դարձակ պարտիկէ մը վրայ կը նայէին, որուն մէջ ծա-
ռերով զարդարուած տան աւազան կար, ոմանք ա-
նուշ ու ոմանք աղի ջրով, որոնց մէջ ծովու եւ ցա-

մաքի թուչուններ կը հանդէսէին: Շէնքերուն ուրիշ
կողմէն ալ բաղմամբիւ ու զանազան թուչնոց հա-
մար որոշուած աւղեր կային: Թուչունները հոգալու
եւ զանազան եղանակներու մէջ անոնց թափած փե-
տուքները ժողովելու համար՝ երեքհարիւր հոգի որո-
շուած էին. աս փետուրներով տեսակ մը հաշակաւոր
եւ զարմանալի միւսիտներ կը շինէին:

Մէկալ շէնքն՝ որ վայրենի կենդանեաց համար
էր, սալայատակած ընդարձակ բակեր ունէր, որոնք
զանազան բաժանումներ ունէին: Գլխաւոր բաժան-
ման մէկը զանազան ստորերկրեայ խցերու բաժնուած
էր, որոնց մէջ դիշակեր թուչունները կը պահէին.
ամէն օր հինգհարիւրի մօտ հնդկահաւ ասոնց սնըն-
դեան որոշուած էր: Նոյն շէնքն ուրիշ շատ ցած
սրահներ ալ ունէր, ուր որ փայտէ ամուր վանդակ-
ներու մէջ կը պահուէին դայեր, վայրենի կատու-
ներ եւ ուրիշ զանազան կենդանիներ՝ յօրոնք Սպա-
նիացիք առիւծ, վագր... կ'անուանեն. կային նաեւ
կոկորդիլոսներ, օձեր, ու փառաւոր աւազաններու
մէջ լողացող տեսակ տեսակ ձկեր: Բոլոր աս շէն-
քերուն բոլորաիքը մեծ եւ ընդարձակ պարտեզ մը
կը պատէր:

Օխանոցն ալ ընդարձակ շէնք մըն էր, որուն
մէջ հոնաղը դործածուած ամէն տեսակ զէնքերը
կարգաւ շարուած էին. նոյնպէս դրօշներ եւ ուրիշ
պատերազմական զարդեր ալ կային: Նոյն շէնքին
մէջ բաղմամբիւ դործավարներ զէնք եւ ուրիշ հար-
կաւոր գործիքներ կը շինէին:

Վաճառանոցին բոլորաիքն ընդարձակ ու վրան
դոց սրահ մը կար, որուն տակ ամէն տեսակ վա-
ճառքները կը շարէին: Ամէն մէկ նիւթին զատ զատ
տեղ որոշուած էր, որպէս զի շիւթութիւն չէլէ եւ
առուտուրը գիւրութեամբ ըլլայ: Մասնաւոր տներ
ալ կային՝ որոնց մէջ վարսաւիրաներ սեւ քարէ շի-

նուած ածելիներսով գլուխները կը սափրէին: Գեղաւ-
վաճառի խանթի նման տեղեր ալ կային, ուր որ
պատրաստուած դեղեր ու օժանդէք կը ծախէին:
Նոյնպէս կերակուր ուտելու խանութներ ալ կար:
Մեծ հրապարակին կենդրոնը տուն մը կար, որուն
մէջ միշտ տասուերկու դատաւորք կը նստէին, որ վա-
ճառականութեան վերաբերեալ դատաստանները
կտրեն: Վաճառանոցը շատ մաքուր էր, նոյնպէս
քաղաքն ալ. ամէն առտու հազար հոգի քաղքին
ճամբաներն աւելլու եւ շփելու կը պարագլէին:

Վաղքին բնակչաց թիւը ճիշդ չեղիտցուիր, ու-
րովհետեւ պատմիչները միաբան չեն: Հումպուլը՝ որ
ասոր վրայ երկայն քննութիւն ըրաւ, կը կարծէ թէ
300,000 հոգւոյ կը հասնէր: Այսպէս դնելով՝ կրնանք
հաստատել որ ասիկա Նոր Աշխարհքին ամենէն բազ-
մամարդ քաղաքն էր. իսկ նոյն ատենուան Եւրոպային
հետ համեմատելով՝ կրնանք ըսել որ հազիւ երեք
չորս քաղաք անոր չափ կամ անկից աւելի բնակիչ
ունէր:

Գորդեղ քաղաքը պտըտելու ատեն՝ Մոնդեզու-
մա ղինքը կռոց տաճար մ'ալ տարաւ. աս այցելու-
թիւնն ու հոն պատահած դիպուածները Սոլիս պատ-
մադիրն այսպէս կը պատմէ: Մոնդեզումա փառասի-
ւութեան ոգւով մը իր ամենէն մեծ տաճարը Գոր-
դեղին ու անոր հետ եղաներուն ցուցնել ուզեց:
Իրենց հրամայեց որ դրան քով քիչ մը կենան, եւ
ինք յառաջ դնաց որ քրմերուն խորհուրդ հարցնէ
թէ արդեօք իրենց աստուածներուն երկրպագութիւն
չընող մարդիկները ներս խոթելու հրաման կու տան,
թէ չէ: Քրմերն որոշեցին որ կրնան ընդունուիլ. ուս-
տի շուտ մը երեք չորս քրմերու յանձնուեցաւ որ
օտարականները ներս խոթեն: Ան ատեն նոյն բն-
դարձակ շէնքին ամէն դռները մէկտեղ բացուեցան
եւ Մոնդեզումա մեծ զգուշութեամբ ամէն խորհրդ-

դական նշաններն ու գիտնալու արժանի բաները սկսաւ
մեկնել: Տաճարին ծառայութեանը համար որոշուած
տեղերը ցուցուց. գործիքներուն գործածութիւնն ու
ամէն մէկ կռուքին նշանակութիւնը մեկնեց, բայց ան
աստիճանի յարգութեամբ ու ձեւերով՝ որ Սպանիա-
ցիք ծիծաղին չկրցան բռնել. իսկ թագաւորն անոնց
ծիծաղիլը չտեսնել ձեւացուց. միայն դէպ իրենց
դարձաւ, որպէս զի իր նայելովն անոնց անյարգու-
թիւնն արգելէ: Գորդեղ իրեն սրտին եռանդէն մղուե-
լով՝ ըսաւ անոր. Հրաման տուր ինձի, տէր արքայ,
որ աս աստանայի պատկերներուն դիմացը Յիսուսի
Քրիստոսի խաչը տնկեմ. եւ ան ատեն կը տեսնես
որ ասոնք արդեօք զարմացման, չէ նէ՝ անարգուելու
արժանի են: Աս առաջարկութեան վրայ քրմերը
սաստիկ կատղեցան. Մոնդեզուման ալ նեղացաւ ու
շփոթեցաւ մնաց. ոչ աս անարգանաց կրցաւ համ-
բերել, ոչ ալ վրէժն տունելու համարձակեցաւ. ուս-
տի եւ երկու կողմն ալ գոհ ընելու համար՝ Կրնայիք,
ըսաւ, ան յարգութիւնն ընծայել աս տեղւոյս, որն
որ իմ անձինս ցուցնելու պարտական էիք: Աս ը-
սաւ ու տաճարէն դուրս ելաւ, որպէս զի մէկաշներն
ալ ետեւէն երթան. ինք դրան քովը կանկ տաւաւ,
եւ աւելի հանդարտութեամբ մ'ըսաւ. Բարեկամք,
դուք հիմա ձեր բնակարանը դարձէք. իսկ ես հոս
կենալ կ'ուզեմ, որպէս զի իմ չափազանց համբերու-
թեանս համար աստուածներէն թողութիւն ուղեմ:
Աս խօսքերով յայտնել ուզեց իր անձկութիւնն ու
սրտնեղութիւնը եւ թէ ինչպէս ծանր էր իրեն՝ ան
ստտիճանի զիջում ցուցնելը: Ի վերայ այսր ամե-
նայի Գորդեղ ետքէն հրաման տունելով՝ իր բնա-
կութեան մէկ սրահին մէջ մատուռ մը կանգնեց, եւ
Մոնդեզուման ալ շատ հեղ ծանրութեամբ ու յար-
գութեամբ սուրբ պատարագին ներկայ դանուեցաւ:

Գորգէլ Մանգէլու-ն ին Բռնէ ին Բնախորնը ին Դռնէ ին
Հնն ին Դռնէ :

Սպանիացւոց ամէն բոպէ տեսած նորանոր առարկաները թէպէտ զիրենք կ'ապշեցընէին, բայց միշտ իրենց վստանդաւոր վիճակին վրայ ալ մեծ անհանգստութեան մէջ էին: Զանազան անախտիկալ ու յաշոյղ դիպուածներ մէկտեղ գալով՝ զիրենք մինչեւ ան մեծ տէրութեան կենդրոնը տարին հասցուցին, եւ առանց դժուարութեան մայրաքաղաքին մէջ հաստատուեցան: Բայց Գլասգալացիք իրենց խորհուրդ տուած էին որ Մեքսիկոյի պէս քաղքի մը մէջ չմոնեն, որուն դիրքը զիրենք Մոնդեգուամային ձեռքը կրնար մատնել, որուն վրայ պէտք չէին հաստատուն վստահութիւն ունենալ եւ որուն ձեռքէն ուղած ատեննին դիւրաւ չէին կրնար ազատիլ: Իրենք յառաջագոյն Գորգէլին ըսած էին որ թագաւորին զերենք ներս ընդունիլը՝ քրմերուն խորհրդովն է, որոնք Սպանիացիներն առանց վստանդի ու մէկէն ի մէկ ջնջելու՝ աս միջոցն առաջարկած են: Գորգէլ հիմա յայտնի կը տեսներ որ դաշնակիցներուն վախն ու կասկածները հիմ ունին եղեր. ինչու որ եթէ ան թմբերուն մէջտեղերը շինուած զանազան փայտէ կամուրջները վերցընելու եւ նոյն թմբերուն մէկ մասը փրկցընելու ըլլային, իր ետ քաշուին անկարելի կ'ըլլար, որով թշնամեաց քաղքի մը մէջ փակուած կը մնար, առանց իր դաշնակիցներէն օգնութիւն գտնելու յոյս ունենալու: Ստոյգէ Մոնդեգուամա զիրենք շատ սիրով ընդունած էր, բայց շատ տարակոյս կար որ ըրածն անկեղծութեամբ ըլլայ. եւ եթէ այնպէս ալ ըլլար, ո՞վ կրնար զիրենք ապահովցընել որ նոյն բարեկամութիւնը պիտի շարունակէ: Սպանիացւոց բախտն ու կեանքն այնպիսի թագաւորի մը կամքէն կախում

ունէր, որն որ մէկ հրամանով իրենց վրայ անհամար չարիք կրնար հասցընել եւ ջնջել իսկ:

Եւ խորհրդածութիւններն ամէնքն ալ կ'ընէին, բայց աւելի եւս Գորգէլ անոնցմով կը տանջուէր. ինչու որ Մոնդեգուամային անկեղծութեան վրայ տաւախուելու՝ շատ ստոյգ պատճառ մ'ունէր: Վերա-Գրուզի կառավարութեան իրեն ձախորդ լըր եկած էին: Նոյն կառավարութեան գրածներուն նայելով, Գուալաթուրու Մեքսիկացի զօրապետը Մոնդեգուամայէն հրաման ընդունած էր որ Գորգնագ քաղաքը զարնէ ու հնազանդեցընէ. ուստի անոնց երկրին մէջ մեծ արշաւանք մ'ըրած եւ Գորգէլին հետ դաշնակից ըլլալուն համար՝ անգթութեամբ պատժած էր: Բնակիչները Վերա-Գրուզի կառավարէն օգնութիւն ուղած էին: Էսգալենդէ զանազան միջոցներով թշնամութիւնները դադրեցընելու համար անօգուտ տեղ աշխատեցնէ ետքը՝ Գուալաթուրուի դէմ ելլելու եւ Նաոդլանի դաշտին վրայ անոր հետ պատերազմելու ստիպուած էր: Իր բոլոր զօրքն երկու հազար տեղացի ու քառասուն սպանիացի էր. եւ միայն երկու ձի ու երկու փոքր թնդանօթ ունէր: Պատերազմը սկսելուն պէս՝ դաշնակցաց զօրքը Մեքսիկացիներէն յաղթութեամբ ամէն կողմ ցրուեցան փախան: Էսգալենդէ ու իր քաջ ընկերները պատերազմն արտաքոյ կարգի քաջութեամբ շարունակեցին: Իր զինուոց զօրութեամբ թշնամիներն ետ քաշուելու ստիպեց. մեծ ուժգնութեամբ զիրենք հալածեց եւ շատ մարդ ալ ջարդեց. վերջապէս յաղթութիւնը Սպանիացւոց կողմը մնաց, բայց իրենց ալ շատի նստեցաւ: Մեջերնէն եօթը հոգի մեռան, քաջ Էսգալենդէն ալ քանի մ'օր ետքը՝ առած վէրքերէն մեռաւ: Մեքսիկացիք վերաւարուած զինուոր մը կրցած էին ողջ բերնել, որն որ շուտ մը մեռաւ. ասոր գլուխը կտրեցին ու Մոնդեգուամային խրիեցին, ճամբան ամէն քաղաք-

ներուն մէջ ալ ցուցնելով, որպէս զի խմացընեն որ պոյնչափ հաշակուած օտարականներն ո՛չ անմահ եւ ո՛չ ալ անյաղթելի են: Գորդեղին դրած պատմական ծանօթութիւններէն կ'իմացուի որ ինք Գալուս լայէն չեղած՝ արդէն նոյն դժբախտ լուրն առած էր, բայց ամենեւին մէկու մը չէր յայտնած, որպէս զի զօրքը չկ'ատի:

Աս պարագաները գիտնալով՝ իրեն հիմակուան գտնուած վիճակը խիստ վտանգաւոր կ'երեւար. յայտնի կը տեսնէր որ Մեքսիկոյի մէջ ըսպէ մը ապահով չէ. նոյնպէս ետ քաշուին ալ շատ դժուարին էր: Ամէն օր ընդունած նոր լրերն ու տեղեկութիւններն իր կասկածները կ'աւելցնէր: Մեքսիկացոց մէկ քանի ազնուականներուն հետ բարեկամանալով եւ անոնց հետ դադունի խօսակցութիւններ ընելով՝ իմացաւ որ իրենց դէմ դարան մը կը լարուի: Ռամին իր սովորական գործքերուն զբաղելու սկսած էր եւ խաղաղ կ'երեւար. բայց ազնուականաց ու ցեղապետաց ընթացքն յայտնի կը ցուցնէր որ ծանրակշիւ գործքի մը պատաղած են: Ոմանք արդէն յայտնապէս ըսած էին որ թմբերուն կամուրջները պէտք է կործանել: Գորդեղին լրտեսներն իրեն լուր բերին թէ Մոնդեզումա սպանիացի զինուորին զլուխն ընդունած է եւ արտաքոյ կարգի ղեւուլութիւն կ'ընէ որ աս բանս Սպանիացիներէն դադունի մնայ:

Աս լրերը Գորդեղին կասկածները կատարեալ հաստատեցին, եւ վտանգին մեծութեան վրայ համոզուելով՝ միտքը դրաւ որ յանկարծական ու արտաքոյ կարգի միջոցով մը անկից ազատելու ջանայ: Իր խուցը քաշուեցաւ եւ բոլոր դիշեր սաստիկ մտաւտանջութեամբ չարչարուեցաւ. վերջապէս իր ուշիմութեամբը զանազան միջոցներ մտածելէն եւ իրաւրու հետ կշռելէն ետեւ՝ որոշեց որ ամենէն յանդուգն ու արտաքոյ կարգի միջոցն ի գործ դնէ:

Առտու ըլլալուն պէս՝ պաշտօնակալներն ու զինուորաց մէջէն աւելի քաջերը, հմուտներն ու իր վրայ աւելի վստահ եղողները խորհրդի կանչեց, իրենց գտնուած ծանր վտանգն աչքերուն առջեւը դրաւ: Մոնդեզումային վրայ վստահութիւն չունենալն իմացուց, նոյնպէս անոր նենգաւորութեան վրայ զինքն համզող պատճառները մեկնեց. դարձեալ Վերա-Գրուզի դժբախտ պատահարը մանրամասն պատմեց եւ Մոնդեզումային ալ անոր մէջ մատ ունենալն հասկըցուց. միանգամայն Մեքսիկացոց նիւթած գաղտնի դարանները մէջ բերաւ:

Գորդեղ առ ծանօթութիւններուն վրայ տալքութեամբ ու աշխուժով խօսելով՝ ունկնդիրներուն վրայ շատ խորունկ տպաւորութիւն մ'ըրաւ: Բայց ինչ մեծ զարմանք ունեցան, երբ որ ասոնք զուգեւէն ետեւ՝ լրան աւելցուց. Աս վտանգէն ազատելու համար մի միայն միջոց կայ. այս ինքն՝ Մոնդեզուման բռնել եւ իբրեւ պատանդ իրենց բնակարանը բերել: Ասոր վրայ ունկնդիրներուն միտքը հարցուց: Կարծիքները բաժնուեցան. ոմանք կ'ըսէին թէ աս միջոցը բոլորովին մեր ջնջուելուն պատճառ կ'ըլլայ. ոմանք ալ կ'ըսէին թէ Վերա-Գրուզ քաշուին աւելի խոհեմութիւն է: Բայց քաջասիրտ Վելասկուէզ աէ Լէոն ու հաւատարիմ Սանտովալ՝ Սպարապետին կարծիքը պաշտպանեցին: Երկայն վիճաբանութենէ մը ետեւ՝ ժողովքին անդամները վերջապէս Գորդեղին առաջարկած խնդրոյն միաբան հաւանութիւն տուին: Հիմայ բանը կը մնար խորհուրդն ի գործ դնելուն վրայ. բայց զօրապետն արդէն ամէն բանի նախատես եղած էր: Իր սաստիկ հնարագիտութեամբը միտքը դրած էր որ բոլոր զօրութեամբը պալատ չերթայ, որովհետեւ աս անսովոր երեւոյթը տեղացոց կասկածը կրնար զարթուցանել. ուր որ եթէ քիչ հոգւով երթալու ըլլար նէ՝ ամենեւին

կասկած մը չէին ունենար, որովհետեւ Գորգէղին՝ քանի մը հոգւով թաղաւորին երթալն արդէն շատ անգամ տեսած ու վարժած էին: Գորգէղ մեծերուն մէջէն Ալվարատոյ, Սանտովալ, Ալեյասկուէղ տէ Լէոն ու Լուկոյ Տաւիլա քաջ պաշտօնականներն ընտրեց. նոյնպէս հասարակ զօրաց ամենէն քաջներէն հինգ հոգի առ յանդուգն դործողութեան օգնական որոշուեցան. դարձեալ քսանուհինգ քաջ զինուոր զէնքով պալատին կողմերն ասդին անդին ցրուած՝ պատրաստ պիտի կենային, որ նշան մը տրուելուն պէս՝ քովէ քով դան ժողովուն: Իսկ Սպանիացոց ու դաշնակցաց բոլոր մնացած զօրքը Քրիստովալ տէ Օլիտ ու Տիեկոյ տէ Օրտալ քաջ պաշտօնականներուն հրամանին տակ իրենց բնակարանին մէջ պատրաստ պիտի սպասէին, որ եթէ Մոնդեզուս ընդդիմութիւն ցուցնելով՝ զօրքի հարկաւորութիւն ըլլայ նէ, անմիջապէս դէպ ի պալատ պատերազմի վազեն:

Ամէն բան կարգի դրուելէն ետեւ՝ Գորգէղ իր ընկերներուն հետ դէպ ի արքունի պալատը ծամբայ ելաւ եւ առանց դժուարութեան թաղաւորին ներկայացաւ: Առջի քաղաքավարական խօսքերէն ետքը՝ Սպարապետը մէկէն ի մէկ խիստ ու սպառնալից ձայնով մը՝ Գուալքոբոգային բռնած ծամբուն վրայ դանդաւելաւ սկսաւ: Ար զարմանամ որ, ըսաւ, դուն արտաքուստ մեղե այսչափ բարեկամութիւն ցուցնելէն ետեւ հիմայ զմեզ ջնջելու դաղտնի հրաման տաս: Գորգոնագներուն դէմ եղած պատերազմն ու ջարդը յիշեցուց, եւ զինքը Գուալքոբոցոց դաւաճանութեան գրգռիչ անուանելէն վերջը, ըսաւ որ Մինչեւ հիմայ յարգութեան ու խոհեմութեան համար չէի դանդաւորած. բայց Մեքսիկացոց ներթափնոր դարաններն իմանալով՝ ալ միաքա որոշեցի որ ազգուս միջոցներով իմ ու ընկերացս ապահովութեան

հոգ տանիմ: Երբ որ Մարինա եւ Ալուիլար առ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնը թարգմանեցին՝ թաղաւորը շփոթեցաւ, երեսին դոյնը նետեց եւ քիչ մ'ատեն լուռ կեցաւ: Արեւսայ որ իր անձին եղած անպատուութեան դէմ սաստիկ վշտացաւ: Աերջապէս՝ այլալուծութիւնը բռնելով՝ նախ Գուալքոբոգային հրաման տալն ուրացաւ, եւ իր անկեղծութիւնը ցուցնելու համար՝ շուտ մը մարդ խրկեց որ նոյն զօրապետը Մեքսիկոյ դառնայ: Գորգէղ ասոր վրայ հաճիլ ձեւացուց եւ յայտնեց որ ասանկ հօր թաղաւորի մը մատնութիւն չընելուն վրայ համոզուեցաւ. Բայց պետք է որ, ըսաւ, Սպանիացոց կասկածները վարատես, որոնք կարելի է թէ յուսահատական ու աղետալի դործքերու ձեռք զարնեն. իսկ անկեղծութիւնդ դործքով ալ անոնց ցուցնելու համար՝ առ մէկիկ միջոցը կայ, որ քիչ մը ժամանակ քու պալատդ թողուս եւ մեր մէջը բնակիս: Մոնդեզուսային լեզուն բռնուեցաւ, անշարժ մնաց, դրեթէ ինք իրմէ ելած էր այսպիսի յանդուգն առաջարկութիւն մը լսելով: Աերջապէս սաստիկ նեղանալով՝ դուռը թեմբ մը պատասխան տուաւ թէ Մեքսիկոյի թաղաւորներն իրենք զիրենք բանտարկելու վարժած չեն. եւ եթէ ինք տկարութեամբ ասոր զիջանելու ալ ըլլայ, իր հպատակները չեն կրնար իրենց թաղաւորին ասանկ մեծ անարգանացը համբերել:

Գորգէղ իրեն բնական ծարտարխօսութեամբ թաղաւորը համոզելու ջանաց որ բանտարկութեան մտածութիւնը բոլորովին մէկդի ձգէ: Արդէն, ըսաւ, մեր բնակարանն ալ քու պալատներէդ մէկն է, ուր որ քու նախորդներէդ մէկը բնակած է, որով ժողովուրդն ալ ամենեւին չիվշտանար: Եւ դարձեալ ես քու աստիճանիդ ու պատուոյդ պատշաճ յարգութիւններն ու ծառայութիւնները կ'ընեմ: Մոնդեզուս իր մտքին վրայ հաստատուն մնաց: Երեք ժամ

էր որ աս սաստիկ ու ազդու վէճը կը տեւէր. Գոր-
դէզ եւ իրենները խնդրոյն պաշտօն երկրնալուսն վրայ
կը նեղանային ու սրտերնին կը հատնէր, որովհետեւ
իրենց դուռը մեծ թշուառութիւն մը կընար բերել:
Մէյ մ'ալ մէկէն ի մէկ Վլադիմիրէզ տէ Լէոն կատ-
ղութեամբ պուտայ. Ինչո՞ւ փռե՞տ տեղ ժամանակ կը
կորսնցընենք. թող բանտարկուելու ալ հաւանի,
չէ նէ՛ հիմայ կուրծքը կը ծակեմ: Վլադիմիրէզին
զարհուրելի ձայնէն ու սպառնալից ձեւերէն Մոն-
դեզումս սարսափելով՝ Մարինային հարցուց թէ ան
ասանկ կիրքով բոսած խօսքերն ի՞նչ է: Մարինա
շուտ մը քովն երթալով քաղցրութեամբ մը, ցած
ձայնով, կեղծելով որ բոսած ծածուկ կը զուցէ, բ-
սաւ. Տէր արքայ, ես քու հպատակդ եմ եւ քու ա-
ղէկութիւնդ կ'ուղեմ: Բայց աս օտարականաց վստա-
հութիւնը վաստակած բլբլով՝ անոնց բնութիւնն
աղէկ ծանցած եմ: Ուղածնին կատարէ. կը անս-
նես որ հետդ ինչպէս պատուով կը վարուին. բայց
եթէ դէմ դնելու բլբս, ստուգիւ կը մեռցընեն:

Սպանիացւոց հաստատութիւնն ու Մարինային
խօսքերը՝ դժբախտ թագաւորը խախտեցին. ուրբ ե-
լաւ ու բսաւ. Աճապարենք, շատով ձեր տեղն եր-
թանք, որովհետեւ աստուածներուն կամքն աս է.
եւ ձեր պատուոյն վրայ կը վստահիմ: Աս բսաւ եւ
Գորդէզին խորհրդոյն համաձայն՝ շուտ մը իր պաշ-
տօնատեղներն ու պալատականները կանչելով՝ իր ու-
րոշումն անոնց յայտնեց: Թէպէտ աս անսովոր ու
բոշման վրայ շատ զարմացան եւ սոստիկ ցաւեցան,
բայց ամենեւին ընդդիմութիւն մը ցուցընելու չհա-
մարձակեցան, որովհետեւ իրենց արողը կամքն իբրեւ
Աստուծոյ ձայնը կընդունէին: Զինքը պատգարակի
մը վրայ դրին ու լուծեամբ եւ արցունք թափե-
լով՝ դէպ ի Սպանիացւոց կողմը սկսան տանիլ: Աս
լուրը քաղքին մէջ տարածուելուն պէս՝ ժողովուրդն

ուրբ ելաւ. աս անօրէն յանդգնութիւնն ընող օտա-
րականները ջնջելու սպառնալիքներ կ'ընէր: Նոյն մի-
ջոյնն Մոնդեզումս զուարթ դէմքով մ'երեւցաւ եւ
ձեռօք նշան ընելով՝ բսաւ թէ իր ազատ կամքը
քիչ մը ժամանակ իր նոր հիւրերուն քովը կ'ուզէ
մնալ: Ասոր վրայ խռովութիւնը դադարեցաւ ու ժո-
ղովուրդը հանդարտութեամբ ցրուեցաւ:

Աս դէպքին վրայ Ռուսերդան հետեւեալ խոր-
հրդածութիւնը կ'ընէ: Աս կերպով հօր թագաւոր
մը, նոյն իսկ իր մայրաքաղքին մէջ, ցորեկ ատեն,
խուճ մ'օտարականներէ բռնուեցաւ, առանց ընդ-
դիմութեան եւ առանց պատերազմի գերի տարուե-
ցաւ: Զկայ պատմութեան մէջ դէպք մը՝ որ ասոր
հետ կարող ըլլայ բաղդատուիլ. եւ եթէ աս դէպ-
քին ամէն պարագաները ստաց- ու ամենահաւատա-
րիմ հեղինակներէ հաստատուած չըլլային, ան աս-
տիճանի պլանդակ ու անհաւատալի կ'երեւար, որ
առանպէլաց մէջ ընդունուելու համար պահանջուած
հաւանականութեան աստիճանն ալ չէր ունենար:

ԺԿ.

Դասուբաբային մահաւան պարիթը: — Մոնդեզումս յերէն
նոստրոսիւնն կը հանէ:

Գորդէզ իր բրած խոտմանը համաձայն՝ թա-
ղաւորը մեծ յարգութեամբ ընդունեցաւ եւ սկսաւ
հետը շատ մեծարանօք վարուիլ: Թագաւորին կե-
նաց կերպն ամենեւին չփոխուեցաւ: Սպանիացւոց
քով նոյն պատիւները կ'ընդունէր ու նոյն պաշտօն-
ները կը վարէր, որոնք իր սեպհական պալատին մէջ
ի գործ կը դնէր. իր պաշտօնեաններն ու պալատա-
կանները հետն ազատութեամբ կը տեսնուէին: Նոյն-
պէս կերակուրն ալ շատ առատութեամբ ու յառա-
ջուն փառաւորութեամբ կը մատակարարուէր. ինք
իր մտերիմներուն հետ սեղանի կը նստէր եւ աւել-

ցած կերակուրները զինուորաց բաժնէլ կու տար: Քիչ ժամանակուան մէջ աս նոր տեսակ կենաց վարժեցաւ, եւ կ'երեւար որ իր պահապանաց ընկերութիւնն իրեն հաճելի էր. ամենէն աւելի Գորգէզ ու Ալվարատոյ իրեն սիրելի եղած էին, իրենց ազնուական վարմանց, մեծամեծ ճիւղ ու զուարթ բնութեան համար: Երբեմն իրիկունները Գորգէզին հետ խաղով ալ կը զուարճանար: Մոնղեղու մա իր վաստը կածը սպանիացի զինուորաց կը բաժնէր, իսկ Գորգէզ Մեքսիկացիներուն կը բաշխէր: Գորգէզ միշտ կը ջանար որ չէ թէ միայն աս վեճակը բանտարկուած թաղաւորին նեղացուցիչ չերեւայ, հապա նաեւ զուարճալի ու սիրելի ըլլայ: Ասիկա իրօք ալ յաջողեցաւ. այնպէս որ կ'երեւար թէ Մոնղեղու մա զԳորգէզ անկեղծութեամբ կը սիրէր: Աս տեսնելով՝ իրեն քիչ մ'աւելի ազատութիւն տուին. ալ կրնար ուղած ասոն տաճարներու այցելութեան երթալ, նոյնպէս երբեմն որսի ելլել. բայց բաղմաթիւ սպանիացի պահապանները երբեք քովէն չէին զատուեր:

Քսան օր ետքը Գուալթօրօգա, իր որդին եւ իր գլխաւոր պաշտօնականները շղթայի զարնուած Մեքսիկոյ հասան: Գուալթօրօգա յարգութեամբ բայց միանգամայն իր ծառայութեանց մէջ պակսութիւն չընող մարդու մը վստահութեամբ թաղաւորին դիմացն ելաւ. սակայն Մոնղեղու մա զինքը պաղուութեամբ ու արհամարհանօք ընդունեցաւ եւ անմիջապէս Գորգէզին ձեռքը տուաւ, որ վրան քննութիւն ընէ եւ եթէ յանցաւոր գտնէ նէ՛ պատժէ: Գուալթօրօգա եւ իր պաշտօնականները քննուելով՝ ակամայ խոստովանեցան որ ամէն բան Մոնղեղու մային հրամանովը գործեցին: Ի վերայ այդ ամենայնի պատերազմի խորհուրդը զիրենք մահուան դատապարտեց: Գորգէզ աս վճիռը թաղաւորին հաղորդեց եւ

միանգամայն ըսաւ թէ Յանցաւորները քննուելով՝ խոստովանեցան որ իրենց յանցանացը գլխաւորաբար դուռն պատճառ եղած էս: Անոր համար պէտք է, ըսաւ, որ դուռն ալ անձնական պատիժ մը կրէս, որպէս զի աս յանցանքը կարող ըլլաս քաւել: Աս ըսաւ եւ առանց պատասխանի սպասելու՝ զինուորներէն մէկուն հրամայեց որ թաղաւորին ձեռու ընները շղթայի զարնէ:

Թաղաւորը՝ որ իր անձն անբռնաբարելի ու նուիրական կը համարէր, ասանկ անօրէն բռնաբարութիւն մը կրելով եւ աս գործողութիւնը՝ քիչ մը ետքը թաղաւորութենէ կնալուն ստոյգ նշան սեպելով՝ սկսաւ դառն արցունք թափել ու հեծելով ողբալ: Իր պալատականները զարհուրած ու բերանին կապուած՝ կայսեր ոտքն ինկան, իրենց արցունքովն ու շղթաները վեր վերցընելով՝ անոր ցաւն ու ծանրութիւնը թէթեւցնելու կը ջանային: Մէկ կողմանէ ալ Սպանիացիք դատապարտուածներուն պատիժը տալու կ'աճապարէին: Պալատին դիմացի հրապարակին մէջ խոշոր փայտակոյտ մը դիզուեցաւ, որուն վրայ զինարանին մէջ գտնուած բոլոր զէնքերը դրուեցան, որ մէկտեղ այրին: Գուալթօրօգա եւ իր յանցանաց երեք գործակիցները՝ փայտակոյտին վրայ կապուեցան ու ողջ ողջ այրեցան: Ջարհուրած ու ապշած ժողովուրդեան բազմութիւնն աս արտաքոյ կարգի տեսարանին ներկայ էին եւ իրենց եղած նախատանաց հանդիսատես կ'ըլլային, սառնիկ ցաւով տեսնելով իրենց կայսեր եղած անարգութիւնը, որուն մէկ զօրապետն օտարականներու ձեռքով չաւառ կը սպաննուէր՝ իր պարտքը հաւատարմութեամբ կատարելուն համար. միանգամայն շատ կը ցաւէին տեսնելով որ իրենց նախնեաց յառաջատեսութեամբը՝ հասարակաց ապահովութեան համար ժողովուած զէնքերն ալ բոցերուն զոհ կ'ըլլային:

Աս ցաւալի տեսարանը լմննալէն ետքը՝ Գորդէզ իր ձեռքըր Մոնդեզուամն շղթաներէն արձակեց, ըսելով որ Ալ ամէն բան մոռցուած է: Թաւազաւորը՝ որն որ չափազանց ու պարտաւելի տկարութիւն մը ցուցուցած էր, մէկէն ի մէկ սաստիկ ուրախանալու սկսաւ, եւ վերջին յուսահատութենէն՝ արտաքայ կարգի ուրախութեան փոխուեցաւ ու նորէն իր ազատիչներուն շնորհակալութեան եւ սիրոյ նշաններ ցուցուց: Գորդէզ իրեն խորունկ հնարագիտութեամբը՝ կայսեր քովի պահապանները վերցուց եւ իրեն յայտնեց որ ալ ազատ է, կրնայ իր պալատը դառնալ: Մոնդեզուամ պատասխան տուաւ թէ իմ երթալը Սպանիացոց վնասակար է, որովհետեւ ազնուականներն ու ժողովուրդը զիս անտարակոյս պիտի ստիպեն որ ձեզի դէմ գէնք առնուիմ: Աս պատասխանն անկեղծ շէր. Գորդէզ Մարինային ձեռքին անոր ծածուկ դիտաւորութիւնն իմացած էր: Կայսրը մինչեւ Սպանիացոց երթալը անոնց քովէն բաժնուիլն իրեն պատուոյն անարգանք կը սեպէր, մտածելով որ անշուշտ իր հպատակներուն համարումը կը կորսնցընէ, որովհետեւ իր անձնական ազատութիւնն օտարականներուն ձեռքէն ընդունած կ'ըլլայ:

Գաւալբոբոգայի մահն ու կայսեր անարգութիւն մէկ քանի քաջ Մեքսիկացոց եռանդը դրդեցին, որոնք ազգին պատուոյն վրէժը պահանջել եւ տէրութիւնն ինկած տկարութեան աստիճանէն՝ առաջին փառաւորութեան հասցընել կը բողձային: Գաւալբոբոբոգայի կայսեր երբօրորդին՝ Սպանիացոց յանդերձութեան ու դուռըութեան ալ չկրնարով համբերել, Գեղեւզայի բոլոր ազնուականները ժողովեց եւ անոնց առաջարկեց որ օտարականաց դէմ պատերազմ հրատարակեն, որուն ամէնքը մէկ բերան հաւանեցան: Աս երեւոյթներէն Գորդէզ խռովելու սկսաւ.

զիտէր թէ վախկոտ ու ընկճած ժողովուրդ մը մէկէն ի մէկ բարոյական դրդաւթիւն ու եռանդ ստանալու որ ըլլայ, սաստիկ կատաղի ու յուսահատական դորձքերու կրնայ ձեռք զարնել: Նոյն իսկ Մոնդեզուամ ալ անհանգիստ էր. որովհետեւ անանկ կը կարծէր որ Գաւալբոբոգային իր աթոռը պիտի յափշտակէ, պատճառ բերելով որ թագաւորն ազատ չըլլալով՝ չիկրնար ուղածին պէս կառավարել: Անոր համար իր եղբորորդւոյն բացարձակ հրաման խրկեց որ դիտաւորութիւնը մէկդի թողու եւ պատրաստութիւնները դադրեցընէ: Բայց Գաւալբոբոգային անոր հրամանները բանի տեղ չդրաւ. եւ յայտնեց որ ինք իր որոշմանը վրայ հաստատուն է եւ անկէ ետքը Սպանիացիներէն ոչ կը վախնայ եւ ոչ ալ կը խաբուի: Միանգամայն զանոնք կը ստիպէր որ շուտով Մեքսիկոյէն ելլեն եւ իրենց երկիրը դառնան, եթէ իրենք զիրենք ջնջուելու վտանգի մէջ դնել չեն ուզեր:

Աս աներկիւղ համարձակութենէն Գորդէզ այլալիւրով՝ սկսաւ թշնամոյն վրայ երթալու պատրաստութիւն տեսնել: Բայց Մոնդեզուամ դէմ դրաւ, ըսելով որ Գեղեւզայ տէրութեան երկրորդ ամուր ու մեծ քաղաքն ըլլալով՝ անոր դէմ յարձակած ատեն շատ վտանգներու կրնայ պատահիլ: Ինք բանը կարգի դնելու համար եղբորորդին մայրաքաղաքը կանչեց, որ Գորդէզին հետ խօսակցի, որով իրենց վէճը դիւրաւ կրնար դադրիլ: Թագաւորին՝ օտարականներէն այն աստիճանի անարգութենէն ետքն ալ՝ այնպէս անոնց թեր ելլելուն վրայ Գաւալբոբոգային սաստիկ նեղանալով՝ առաջարկութիւնը մերժեց, ըսելով թէ Գեղ մը ետքը Մեքսիկոյ կու դամ, բայց չէ թէ անօգուտ խօսակցութիւններով ժամանակ կորսնցընելու, հապա Սպանիացոց՝ մեր տէրութեան հասցուցած նախատանայ վրէժն առնելու համար:

Մոնղեզոսման մտածելով որ Գաղութամածինին Սպանիացուց դէմ բրածին պատիժն ինք պիտի կրէ, միտքը դրաւ որ անիկայ ձեռք ձգելով՝ մտածած խորհուրդները խափանէ։ Աս վախճանաւ անոր շատ պաշտօնականներն իր կողմը վասարկելով՝ զինքը յանկարծակի բռնել Մեքսիկոյ բերել տուաւ ու Գորդէզին ձեռքը յանձնեց։ Սպարապետին առաջին գործքն եղաւ անոր յաջորդ մը դնել տալ, եւ Մոնղեզոսմային առաջարկեց որ անոր եղբայրն ընտրուի, որն որ քանի մ'օր յառաջ իր եղբորը զինքը սպաննելու համար խրկած յեղուզակներուն ձեռքէն աղաւտած էր։ Գաղութամածինին զինքը մեռցընել ուղեւուն պատճառն ան էր որ անիկա իրեն հետ չէր միաբանած։ Թաղաւորը Գորդէզին առաջարկութեանը հաւանութիւն տուաւ, որովհետեւ իշխանին բնական ձիւքերն ստուգիւ զինքն աս բարձր աստիճանին արժանի կ'ընէին, եւ ընտրուողին իմացուց որ Գորդէզին միջնորդութեամբն ան պաշտօնին հասաւ։ Իսկ աղնուականները տեսնելով որ գլխաւորին բռնուեցաւ, զօրքը ցրուեցին ու թողութիւն խնդրեցին, որն որ զիւրաւալ շնորհուեցաւ։

Այսպէսով Գորդէզ առ սառսիկ վտանգէն ալ ազատեցաւ, կէս մը իր ճարպկութեամբն ու կէս մը պարագայից յարմարութենէն, որով աս ժամանակաւոր մրիկին իրեն աւելի օգտակար եղաւ. որովհետեւ Մոնղեզոսմա անանկ կարծեց որ տէրութեան խաղաղութեան համար Գորդէզին շնորհակալ ըլլալու է. եւ տէրութեան առաջին իշխանն իր միջնորդութեամբն ընտրուելով՝ վրան ոէր ստացաւ։ Սպարապետն ասով աւելի եւս Մոնղեզոսմային հազւոյն վրայ տիրելով՝ անոր անուամբը բացարձակ իշխանութիւն բանեցընելու սկսաւ. քանի մը Սպանիացի ընտրեց եւ անոնց յանձնեց որ երթան տէրութեան զանազան կողմերը պտրաին։ Մոնղեզոսմա՝ իրենց առաջ-

նորդելու եւ պաշտօնանելու համար՝ Մեքսիկացիներէն շատ մարդ ընկեր տուաւ։ Ասոնք ճամբայ ելան, տէրութեան մեծ մասը պտրեցան, երկիրն ու բերքերը քննեցին, ոսկի ու արծաթ երէլու տեղերն աւելի եւս մտադրութեամբ աչքէ անցուցին, դաղութեանութիւններ հաստատելու յարմար տեղերը նշանակեցին եւ ջանացին ոգիներն Սպանիացուց լուծին տակ մանելու պատրաստել։ Մէկալ կողմանէ ալ Գորդէզ մայրաքաղաքին մէջ նստած՝ կառավարելու յարմար ու երեւելի պաշտօնատէրներն, որոնք իր դիտաւորութիւններուն կրնային արդէւք ըլլալ, Մոնղեզոսմային անուամբն իրենց պաշտօններէն վար կը ձգէր, ու անանկ մարդիկներ կ'ընտրէր, որոնք կամ բոլորովին անյարմար էին, կամ ամէն բանի մէջ զուրկ ծռելու պատրաստ կ'երեւային։

Աս ամէն յաջողութիւններէն ու թաղաւորին իր կամացը կուրօրէն հնազանդելէն չափազանց համարձակութիւն ստանալով, Գորդէզ զՄոնղեզոսման ստիպեց որ ինք զինքը կատարելայի թագաւորին հարկատու ճանչնայ, իր թագն անկից ընդունի եւ անոր տարեկան հարկ վճարէ։ Մոնղեզոսմա տկար գտնուելով աս անարդական առաջարկութեան ալ գլուխ ծռեց. իր մեծամեծները խորհրդի կանչեց ու հանդիսաւոր ծառով մը անոնց առջեւը դրաւ իրենց մէջ ծանօթ եղած աւանդութիւնն ու մարդարեւութիւնը՝ թէ ատենօք ուրիշ ցեղ մը պիտի գայ ու գըլխաւոր իշխանութիւնն իր ձեռքն առնէ։ Ես կը կարծեմ որ, ըսաւ, նոյն ցեղն՝ Սպանիացիք են. անոր համար անոնց թագաւորին Մեքսիկոյի տէրութեան վրայ ունեցած իրաւունքը կը ճանչնամ, իմ թագս անոր ոտքը դնել կ'ուզեմ ու ասկէ ետեւ իրեն հարկատու կ'ըլլամ։ Աս ծառ խօսելու ժամանակ՝ խեղճն անանկ այլալլած էր, որ հառաչանքէն ու լալէն շատ անգամ խօսքն ընդմիջահատեցաւ։

Աս առաջարկութեան՝ մեծամեծաց վրայ զարմացմամբ խառն տրտմութիւն մը տիրեց. բայց շուտ մը կիրքերնին զրգուելով ու կատգելով՝ մէջերնին ըրէին՝ մենք ինչու սկսանք. կ'երեւար որ բռնութեան դործքի մը ձեռք զարնել կ'ուզէին: Գորդէզ անոնց աս յուզմունքն խմանալով եւ հետեւութեանց առջեւն առնել ուզելով՝ ըսաւ թէ Խմ թագաւորին միտքը՝ զՄոնղեղու մաւ ամբողջութեան վար առնուլ չէ, եւ ոչ ալ տէրութեան օրինացը մէջ նորոգութիւն մը խոթել: Աս սպասութիւնը՝ Սպանիացոց անոնց սրտին մէջ ձգած վախին եւ իրենց թագաւորին հպատակութեան օրինակին հետ միանալով՝ ժողովականք ակամայ եւ բռնի հաճութիւն մը տուին:

Երկրորդ օրը աս դաշնաց հաստատուելուն հանդէսը մեծ շքեղութեամբ կատարուեցաւ: Նոյն հանդիսութեան ատեն Մոնղեղու մայրին վրայ աստիկ տրտմութիւն մը կ'երեւար, որմէ նոյն իսկ սպանիացի զօրքերուն սիրտն ալ շարժեցաւ: Գորդէզ ազնուականաց ժողովքին մէջ ըրած խոստումը նորէն կրկնեց, եւ ծանոյց որ չէ թէ միայն Մոնղեղու մայրին ձեռքէն իր իշխանութիւնը պիտի չառնուի, հապաանոր հակառակ ասիկ ետքը Սպանիացոց ուրիշ տեղեր տիրած երկիրներովն անոր տէրութեան սահմանները պիտի որ ընդարձակին:

Երբ որ Գորդէզ մէյ մը Մոնղեղու մայրին ընդունել տուաւ Սպանիայի թագաւորին վերին իշխանութիւնը, ալ անոր իրօք հարկ վճարելու հաւանեցընելն ալ շատ դժուարութեան տակ չէր կշար: Պատաստուած հարկն ու պարգենները՝ մեծագին ու ազնիւ էին, եւ ազնուականներն ալ իրենց առատութեամբ մասնակից եղան: Սպանիացիք աս պարգեւներն ու զանազան պատճառանքներով ձեռք բերած հարստութիւնները ժողովեցին: Բոլոր ոսկին ու արծաթը հալեցուցին. ամենուն դինը՝ վեց հարիւր հա-

լար Սպանիայի ֆէլա (գրեթէ 12,000,000 բոլոր) ըրաւ. առանց համբելու դոհաններն ու զարդերը՝ որոնց բանուածքին գեղեցիկութեանը համար չաւրեցին: Չինուորներն անհամբերութեամբ աս գանձուն բաժնուելուն կը սպասէին, որն որ իրօք ալ քիչ մը ետքը կատարուեցաւ: Բոլորին հինգերորդ մասը կաստիլիայի թագաւորին բաժին հանուեցաւ. հինգերորդ մաս մ'ալ Գորդէզ առաւ իբրեւ առաջին զօրապետ եւ հրամանատար. նոյնպէս յառաջուրնէ սկսեալ՝ բանակին պատրաստութեան համար զանազան անձանց ըրած ծախքերն ալ հանեցին, եւ մնացածը պաշտօնակալներուն ու հասարակ զօրքերուն բաժնեցին, ամէն մէկուն զինուորական աստիճանին եւ ըրած ծառայութեան համեմատ: Ամբողջ զուամբն պաշտօն մասերու բաժնուելով՝ ամէն մէկ հասարակ զինուորին հազիւ հարիւր ֆէլա (2000 բոլորի չափ) ինկաւ: Չինուորներն աս զուամբն իրենց յուսացածէն այնչափ քիչ գտան, որ մինչեւ ոմանք նեղանալով՝ ընդունիլ չուզեցին: Գորդէզ ասոնց զրգուութիւնն իջեցընելու համար՝ իր մասէն շատ առատաձեռնութիւններ ընելու ստիպուեցաւ:

Մինչեւ նոյն ատեն Գորդէզ բախտին յաջողելով՝ ամէն բանի մէջ ուղածն յառաջ կը տանէր. բայց կարծես թէ քիչ մը ժամանակ բախտը զինքը թողուց: Ազնուականք իրենց անգործութեան վրայ ամբնալով՝ մտադրութիւննին տէրութեան ողորմելի վիճակին վրայ դարձուցին. կը մտածէին որ թագաւորնին օտարականաց քով բանտարկուած մնացեր է, տէրութեան օգտակար մարդիկ երեսէ ձգուած ու խեղճութեան մէջ են. կը տեսնէին որ իրենց աստուածներն օրէ օր նոր անարդանքներ կ'ընդունին ու տէրութիւնն օտարականաց բռնութեան մատնուել է: Աս տժգոհութիւնները Գորդէզ իր մէկ անդդուչութեամբն աւելի սաստկացուց ու իրեն դէմ յայտնի

զինելու ստիպեց: Մոնղեզումային հետ ըրած խօսակցութեանց մէջ շատ անգամ զանիկա կը յորդորէր որ սուտ աստուածոց պաշտօնը թաղու եւ քրիստոնէութիւնն ընդունի: Տեսնելով որ անիկա իր մկրտութեանց մէջ յամառ կը կենայ, իր զօրացը գլուխն անցած՝ մեծ տաճարին կուռքերը կործանելու գնաց: Բայց քրմերը զէնքերնին առին դէմ կեցան. ժողովողեան բազմութիւնն ալ իրենց աստուածները պաշտպանելու համար ամէն կողմանէ թափեցան ու օտարականները պաշարեցին: Ստուգիւ սաստիկ արիւնալից կռիւ մը կը սկսէր, թէ որ Գորդէզ միտքը դրածէն ետ չկենար. միայն տաճարին մէջ խաչելութեան ու սուրբ Աստուածածնայ պատկեր մը գնել տալով՝ դա՛հ եղաւ:

Քրմերն աս գէպքն իրենց առիթ առնելով՝ ազնուականներն աւելի եւս զրգուեցին: Ասոնք Մոնղեզումային հետ զաղտնի խորհրդակցելով՝ իրենց միտքը դրածն յառաջ տանելու իշխանութիւն ուղեցին: Բայց թագաւորը՝ բռնութիւն բանեցրնելու տեղ՝ բանը քաղցրութեամբ լմնացրնել ուզեց. անոր համար զԳորդէզ կանչել տալով՝ անոր բոաւ թէ վեց ամիս է որ Մեքսիկոյ մտած էք. արդ ձեր դեսպանութեան պաշտօնը կատարած ըլլալով՝ ա՛յլ հոս կենալու հարկաւորութիւն մը չկայ: Միանգամայն աստուածներուն կամքն ու ժողովողեան բաղձանքն աս է, որ շուտով իմ տէրութենէս դուրս ելլէք. ապա թէ ոչ՝ զձեզ վտանդի մէջ կը ձգէք: Ասանկ հասաւ եւ որոշ առաջարկութեան մը եղանակէն Գորդէզ իմացաւ թէ Մոնղեզումային ու ազնուականաց մէջ զաղտնի որոշմունք մ'եղեր է. հասկըցաւ որ թագաւորին կամացը զկշանիլ ցուցրնեն՝ աւելի ապահով է քան թէ յայտնապէս դէմ գնել ուղելը: Ուստի պատասխան տուաւ թէ Արդէն ես ալ կը մտածեմ որ ետ դառնամ. բայց նաւերս պրած ըլլալով՝ առեն պէտք է որ նորէն նաւ շինուի: Աս

պատասխանը հաճութեամբ ընդունուեցաւ. Մոնղեզումա զԳորդէզ սիրով զրկեց եւ անոր հարկաւոր եղած ժամանակը շնորհեց: Աւերա-Գրուզ մեքսիկացի արուեստաւորներ խրկուեցան, որ սպանիացի ատաղձագործներուն վերակացութեամբը նաւու յարմար փայտեր կտրեն ու նաւատորմիղը պատրաստեն: Բայց Գորդէզ ձեռքի տակէն հրաման խաւրած էր որ զանազան դժուարութիւններ հանելով՝ բանը մինչեւ Բորդո-Գարրերեյին եւ Մոնղեյոյին դալուստն ուշացրնեն. կը յուսար որ անոնք Սպանիայէն նոր զօրք, նոր օգնութիւն կը բերեն: Ութ օր ետքը Մոնղեզումա իրեն ծանոց որ տեսած պատրաստութիւններն անօգուտ են. իր աղբին նաւերովն ալ կրնայ ետ դառնալ: Աս ըսելով իր սուրհանդակներուն բերած նկարները ցուցուց, որմէ յայտնի կը տեսնուէր որ ծովեզերքը տասնութը նաւով Սպանիացւոց նաւատորմիղ մը մօտիկցեր էր: Սպարապետն աս նոր լուրը սաստիկ ուրախութեամբ ընդունեցաւ. բայց իր ուրախութեան պատճառը՝ Մոնղեզումային ենթադրածէն բոլորովն տարբեր էր:

ԺԵ.

Բա՛նջիկայ՝ Նարեկէն արեւմտից:

Բորդո-Գարրերեյին ու Մոնղեյոյին գէպ ի Սպանիա ծամբայ ելլելէն ետեւ ինն ամիս անցած ըլլալով՝ Գորդէզ անոնց ետ դառնալուն կը սպասէր, յուսալով որ թագաւորէն իր իշխանութեան հաստատութիւնը կ'ընդունի, որովհետեւ առանց աս հաստատութեան՝ իր իշխանութիւնը միշտ անհաստատ բան մըն էր: Թեպէտ տէրութեան մինչեւ կենդանոր մտած էր, ի վերայ այդ ամենայնի ասանկ մեծ կայսրութեան մը աշխարհակալութիւնը՝ իր քովը մնացած քիչ զօրքովը չէր կրնար գլուխ հանել. եւ

Թագաւորէն իր գործած գործքերուն հաւանութիւն չառած՝ Ամերիկայի մէջ եղած դաղթականութիւններէն ամենեւին օգնութեան մը չէր կրնար յուսալ։ Երբ որ ինք աս դժնդակ խորհուրդներով կը տանջուէր, Էրոպական նաւեր տեսնուելուն լուրը զինքը շատ ուրախացուց։ Բայց աս ուրախութիւնն Էրկայն չտեսեց։ Սանտովալ՝ որ Էսպանիացիներէն տեղ Վերա-Գրուզի կառավար դրուած էր, սուրհանդակ մը խաւրով Գորդէզին կ'իմացընէր թէ եկած նաւատորմից Վուպայի կառավարէն խաւրուած էր, չէ թէ իրեն օգնելու, հապա իրեն դէմ գործելու համար։

Ինչպէս յայտնի է՝ Վերասիւրէզ արգէն իսկզբանէ Գորդէզին հաւատարմութեան վրայ տարակոյտ ունէր եւ քիչ մը վերջը կասկածներն աւելցան, մանաւանդ երբ որ տեսաւ թէ իրեն լուր չիտրիւր եւ իր արշաւանաց համարը չիտար։ Իսկ երբ որ Բորդոյ-Գարբերոյ ու Մոնդէյոյ՝ Սպարապետին յայտնի արգելման դէմ՝ անխոհեմութեամբ, չիզիտցուի ինչ պատճառաւ, Գուպա կղզին հանդիպեցան, ալ Վերասիւրէզ իր կարծեացը մէջ բոլորովին հաստատուեցաւ, ու Գորդէզին խաբուած ըլլալէն զատ՝ իր ստանալու փառքէն ալ զրկուելուն վրայ շատ նեղացաւ։ անոր համար ալ զԳորդէզ իր պաշտօնէն վար առնելով ըրած մասնութիւնը պատժել կ'ուզէր։ Ան օրերը Սպանիայէն նոր իշխանութիւններ ու պատիւներ ալ առած ըլլալով՝ միայրը դրածն աւելի եւս զիւրաւ կրնար յուսալ տանիլ։ Քիչ ատենի մէջ՝ տասնութը նաւ, ութսուն ձիաւոր, ութհարիւր հետեւակ ու տասուերիւս կտոր թնդանօթ պատրաստել տուաւ։ Եւ հրամանատարութիւնը Բամֆիլդ Նարվաէզին յանձնելով՝ հրաման տուաւ որ զԳորդէզ եւ անոր զլխաւոր պաշտօնակալները բռնէ, իբրեւ դերի իրեն խրիէ, եւ ետքը իր անուամբը նոյն երկիրներուն աշխարհակալութիւնը գլուխ տանի։

Նարվաէզ յաջող ճամբորդութեամբ մը Ս. Գովհաննէս ա' Ուելլսա զօրքերը ցամաք հանեց։ Հոն հանք գտնելու համար Գորդէզէն խրկուած երեք զինուորք իրեն հետ միացան եւ Սպարապետին գտնուած վիճակն իմացուցին, որմէ Նարվաէզ աւելի եւս սիրտ առաւ։ Նախ Սանտովալէն հետ խօսակցիլ ուզեց որ Վերա-Գրուզն իրեն յանձնէ. աս երեւելի գործքը կուէվարա անունով քահանայի մը յանձնեց, որն որ թէպէտ շատ իմաստուն ու տաղանդաւոր, բայց չափէն աւելի ալ կրակոտ ու խիստ մարդ էր։ Երբ որ կուէվարա իր գալուն պատճառը Սանտովալէն յայտնեց, անիկա հաստատուն կեցաւ ու Գորդէզին կողմը պաշտպանեց։ Ասոր վրայ կուէվարա սասափիկ նեղանալով՝ զԳորդէզ եւ անոր կողմն եղողները՝ մատնիչ անուանեց. ամէնքն ալ մեծամեծ պատժոց արժանի են, ըսաւ, որն որ արգէն շատ չանցնիր՝ պիտ'որ ընդունին։ Սանտովալ տեսնելով որ անոր հետ պատճառով խօսիլ չ'ըլլար, զինքն ու հետն եկողները բռնեց ու Մեքսիկոյ խրիէ։

Գորդէզ գիտնալով որ մարդիկ աւելի անուշուութեամբ կը շահուին, քան թէ խստութեամբ ու թշնամութեամբ՝ կուէվարան իբրեւ հայրենակից, իբրեւ բարեկամ ընդունեցաւ։ Շուտ մը շղթաները քակել տուաւ, Սանտովալէն խստութիւնը վար զարկաւ ու խոստացաւ որ անիկա սասանկ յարգելի անձի մը ըրած նախատանայ պատժը կ'ընդունի։ Ասանկ վարուելով եւ միանգամայն զանազան պարգեւներ տալով՝ կուէվարային վտահութիւնը վաստակեցաւ եւ զիւրութեամբ Նարվաէզին զօրութեան ու մտաջը վրայ իրեն հարկաւոր եղած ծանօթութիւններն առաւ։ Իմացաւ որ Նարվաէզ իր զօրաց առջեւը զինքն ու իրեններն իբրեւ աքսորուած, ապստամբ ու Մեքսիկացւոց դէմ բռնութիւն ընող ստորադրած էր։ Աս ալ իմացաւ որ Նարվաէզ Մոնդէզու-

մային գաղտնի իմացուցած է թէ Սպանիայի թա-
զաւորն իրեն դէմ բռնուած ընթացքը հաւանա-
մանոր համար ալ զինքը խրկած է որ ՂԽճեղեղումս
աղաւտ է ու իր առջի իշխանութեան հասցընէ, որմէ
անիրաւութեամբ զերուած էր: Կայսրն ալ աս լուրը
վարպետութեամբ մը իր մարդիկներուն ձեռքովը
գաւառներուն մէջ Գորդէղէն գաղտնի տարածել
տալով՝ Ժողովուրդն ոտք ելելու կը գրգռէր, որոնք
Նարվաէզ իրենց աղաւթը կը սեպէին:

Սպարապետին քաջատրուութիւնը, հաստատու-
թիւնն ու ճարտարմտութիւնը երբեք աս աստիճանի
դժնդակ, անխուսափելի ու դժուար պարագաներու
հանդիպած չէր: Բոլոր իր մտաց սրութիւնն ի դորձ
դնելու էր, ասանկ վտանգաւոր վիճակէ մը յաջո-
ղութեամբ պրծելու համար: Եթէ որ Նարվաէզին
գաղտնան Մեքսիկայի մէջ սպասէր, անտարակոյս կը
կործանէր. որովհետեւ թէ թշնամին իրմէ շատ ա-
ւելի զօրութիւն ունէր, թէ Մեքսիկայից աս յար-
մար առիթը ձեռք առնելով՝ իրենց վրայ ծանրացած
լին աղաւտելու համար վերջին ճիգերնին ի դորձ կը
դնէին: Ասոր հակառակ թէ որ քաղքէն քաշուէր
ու Մոնդեղուման աղաւթ թողուր, իր այնչափ ժա-
մանակուան աշխատութեանց ու յաղթութեանց
պտուղը մէկ րոպէի մէջ կը կորսնցընէր: Վերջապէս
երբորդ մտածմունք մ'ալ ունեցաւ, որն որ թէպէտ
ամենէն աւելի վտանգաւոր էր, բայց միանդամայն
սպառնային համար աւելի յոյս մը կու տար. մտա-
ծեց որ զօրքին մէկ մասը Մեքսիկայի մէջ թողուր որ
թաղաւորը պահպանեն, որով միանդամայն ցուց-
նէ որ ամենեւին վախ մը չունի. եւ ինք զօրքին մե-
կալ մատովը Նարվաէզին վրայ յարձակի: Գորդէղ
աս վերջին կերպն ընտրեց ու գործքին յաջողու-
թիւնը բախտին ձեռքը թող տուաւ:

Բայց խնդիրը զէնքով սրուէլէն յառաջ՝ աղէկ

սեպեց որ հաշտութեան ու միաբանութեան բանա-
կցութիւն մ'ընէ, ինչու որ ասանկ փորձ մը չըրած՝
իր հայրենակիցներուն դէմ պատերազմի ելլելն իրեն
անպատեհ էր մը կերեւար. մէկալ կողմանէ ալ կը
յուսար որ աս երթեւեկութեամբ Նարվաէզին զօ-
րաց մէջէն ոմանք իր կողմը կը միտեցընէ, որոնց
մէջ արդէն բարեկամներ ալ ունէր: Ասանկ երեւելի
հրեշտակութեան մը համար՝ թէ յաջողակ եւ թէ
իրեն սաստիկ հաւատարիմ մէկը պէտք էր ընտրել,
որուն վրայ կարող ըլլար ամեն կողմանէ վտահ
ըլլալ. ինչու որ գայողը՝ գլխաւորաբար օգտակար
հաշտութիւն մը փորձելու պիտ'որ ջանար, եւ եթէ
չյաջողէր, դոնէ զօրքերն իր կողմը շահելու պիտ'որ
աշխատէր: Գորդէղ հոս ալ իր քաջ ընտրութիւնը
ցուցուց, իր յարգելի մատրանապետ Հայր Օլմետոյ
քահանայն ընտրելով, որուն եկեղեցական մեծարոյ
աստիճանին վրայ դեռականութեան պաշտօնն ալ
գալով՝ կը յուսար որ Նարվաէզին առջեւն իբրեւ
նուիրական անձ մը կրնայ երեւալ: Հայրն Օլմետոյ
Նարվաէզին հետ բերնէ բերան խօսելու պաշտօնէն
զատ՝ Գորդէղին հին բարեկամներուն, Ղուկաս Վե-
րակուէզին ու Անդրէաս Տուերոյին ալ գաղտնի նա-
մակներ ունէր: Նոյն նամակներուն մէջ Գորդէղ մեծ
խոստումներ կ'ընէր եւ մեծադին պարգեւներ ալ
խրկելով՝ գործները կը հաստատէր:

Նարվաէզ դուռըութեամբ մ'ընդունեցաւ Օլմե-
տոն, եւ ըրած առաջարկութիւններն անարգելով մեր-
ժեց. իր զօրութեան վրայ ապաւինելով՝ մեծ մեծ
խօսելու սկսաւ. Գորդէղին դէմ սպառնալիքներ ը-
րաւ եւ ըսաւ որ քանի մ'օրէն թէ իրեն եւ թէ
իր կողմն եղող պաշտօնակալներուն զուլն առ-
ջեւ կը տեսնեմ: Օլմետոյ քաղցրութեամբ ու ճարպ-
կութեամբ մ'ուզեց զինքը համոզընել որ ասանկ
քաղաքական պատերազմն անվայել ու գորովելի բան

ըլլալէն զատ՝ Սպանիայի շատ վնասակար է: Աւելի աղէկ չ'ըլլար մի, բայց, որ մէջերնիս միաբանինք, եւ իրարու դէմ պատերազմելով տկարանալու տեղ՝ զօրութիւննիս միացնենք, որով բոլոր երկրին դիւրութեամբ կրնանք տիրել: Բայց, աս պատճառներն անօգուտ եղան. Նարվաէզ աս խօսքերուն ամենեւին հաւանիլ չուզեց:

Հայրն Օլմետոյ տեսնելով որ աս կողմանէ իր յոյսը փճացաւ, զօրքերուն սիրտը վատարկելու ջանաց. իր յաջողակութեամբն ու Գորդէզին առատաձեռնութեամբն իրեն բաւական կողմնակից դուռ: Անդրէաս Տուերոյ, որն որ արդէն Գորդէզին կողմնէր, ընդունած մեծագին ընծայումն ինք զինքը բոլորովին որոշեց: Իր օրինակէն շարժելով՝ ուրիշ շատ պաշտօնականներ ալ նոյնն ըրին, եւ Նարվաէզ անօգուտ ու հպարտական խօսակցութիւններով ժամանակը կորսնցուցած ատեն՝ անդիէն ճարպիկ հաշտարարն առանց բոպէ մը պարապ ատեն անցընելու՝ զօրաց սիրտը Գորդէզին կողմը կը վատարկէր:

Պուէվարային ու իր ընկերներուն ետ դառնալն ալ Սպարապետին կողման շատ օգնեց: Ասոնք Նարվաէզին բանակը դառնալուն պէս՝ Գորդէզին քաղցր բնութիւնն ու առատաձեռնութիւնը գովելու սկըսան. ըսին թէ ինք ամէն տեսակ դաշնադրութեան պատրաստ է եւ խելքը միտքը միայն Սպանիացւոց փառքն ու պարծանքն աւելցընելու վրայ է: Աս խօսակցութեանց վրայ զօրաց մէկ մասին միտքը փոխուեցաւ. յայտնապէս բողբեցին թէ օտար երկրի մը մէջ քաղաքական պատերազմ՝ ընելը շատ վնասակար ու անիրաւ է, մանաւանդ անանկ զօրապետի մը դէմ՝ որուն տէրութեան ըրած մեծ ծառայութիւնները ոչ ոք կրնայ ուրանալ: Նարվաէզ ասոնց վրայ շատ նեղանալով՝ Պուէվարային արդէնց որ անկէ ետեւ ալ ըրած դեսպանութեան վրայ ամենեւին

չխօսի: Բայց ինչ օգուտ, բանը բանէն անցած էր: Գորդէզին խօսքն ամենուն բերանն էր. վտանգն անատիճանի հասաւ՝ որ Նարվաէզ յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ զԳորդէզ եւ անոր մարդիկնէրը թաղաւորէն ապստամբ կը հրատարակէր: Օլմետն ալ բռնել ուղեց, բայց Տուերոյին աղաչանացը լսելով՝ աս բռնութեան գործքէն ետ կեցաւ, միայն հրամայեց որ շուտով բանակէն դուրս ելլէ:

Գորդէզ իմանալով որ միաբանութիւն ընելու համար Օլմետոյին բոլոր ջանքը պարապ էր է, որոշեց որ Նարվաէզին դէմ քալէ. մայրաքաղքին մէջ Ալվարատոյին հրամանին տակ հարիւր յիսուն հոգի թող տուաւ, որոնք անանկ մեծ քաղաքը, բոլոր հոն թող տուած դանձերն ու թաղաւորը պիտի պահպանէին: Իր խորագիտութեամբն իրեն ճամբորդութեան բուն պատճառը Մոնդեզումայէն դադարի պահելու ջանաց. թաղաւորը հաւանեցընել ուղեց որ նոր եկող օտարականներն իրեն բարեկամ են եւ քիչ մը հետերնին տեսնուելէն ետքը՝ ամէնքը մէկտեղ իրենց հայրենիքը պիտ'որ դառնան: Թաղաւորը Սպանիացւոց բուն միտքը չկրնալով հասկընալ, մէկալ կողմանէ ալ աս խօսքերը Նարվաէզին յայտարարութեանցը հետ չկրնալով միաբանել, միանգամայն Գորդէզին վրայ կասկած ու անվստահութիւն մը ցուցընելու փախնալով, խոտտացաւ որ հանդարտ կը կենայ ու Ալվարատոյին հետ ալ նոյնպիսի բարեկամութեամբ կը վարուի, ինչպէս որ մինչեւ նոյն ատեն իրեն հետ վարուած էր: Զօրապետն անոր աս խոտտմանը վրայ վստահանալ ձեւացուց, բայց ունել Ալվարատոյին արթնութեանն ու զգուշաւորութեանը վրայ վստահ էր. վերջապէս 1520ին, Մայիսի առջի օրերը, Մեքսիկոյ մասնէն վեց ամիս ետքը՝ նոյն քաղքէն ելաւ:

Գորդէզ իր յոյսը գլխաւորաբար իր երազաշարժութեան վրայ դրած ըլլալով՝ հետը շատ ծանրու-

Թիւն չառաւ, նոյնպէս ալ քիչ Թնդանօթ տարաւ: Բայց Նարվաէղին ձիաւոր զօրքը ղինքը շատ կը վախ-
ցընէր, որուն դէմ իր հետեւակ զօրքը չէր կրնար
կռուիլ. աս տկար կողմն ալ զօրացընելու համար՝ իր
զօրացը շատ երկայն ու ամուր տեղեր տուաւ, Գի-
նանդլա դաւառին բնակիչներուն գործածածին նման.
ասոնք ձիաւորաց դէմ գործածելու որոշեց, որպէս զի
ձիերուն իրենց շատ մօտիկնալն արգելուի: Շուտ մը
դէպ ի Զեմֆուլա քալեց, ուր որ Նարվաէղ բա-
նակը դրած էր. քաղքէն երեսուն մղոն հեռու: Սան-
տովալին հետ միացաւ, որն որ Վերա-Գրուզի պա-
հապան զօրքովն իրեն օգնութեան եկած էր: Բոլոր
իր զօրաց Թիւն երկուհարիւր յիսունէն աւելի չէր.
բայց իրենց քիչուորութենէն ամենեւին վախ չէին
ցուցընէր, որովհետեւ արտաքոյ կարգի քաջասրտու-
թիւն ու հաստատութիւն մ'ունէին: Պատերազմը
չսկսած՝ Գորդէղ Օլմետոն նորէն խրկեց, որ Նար-
վաէղին հաշտութեան առաջարկութիւն մ'ընէ: Նար-
վաէղ՝ խաղաղութեան ան ատեն կը զիջանիմ, ըսաւ,
երբ որ Գորդէղ զիս իբրեւ կառավար կը ծանչնայ
ու բոլորովին իմ հրամաններուս կը հնազանդի: Ա-
սիկայ առաջարկութիւնը մերժել ըսել էր: Երկու
բանակին մէջ եղած հաղորդակցութիւնը՝ Գորդէղին
շատ օգտակար եղաւ, որովհետեւ իր կողմնակիցներն
աւելի եւս շատցան: Նարվաէղ ալ անուղղակի ասոր
օգնեց. կարծելով որ Գուպայի կառավարին եղբոր-
որդին Վելասկուէզ տէ Լէոնը դիւրաւ կրնայ շահիլ,
անոր Թուլթ մը դրեց ու Գորդէղին կողմը Թող տա-
լու յորդորեց: Բայց Վելասկուէզ տէ Լէոն՝ քաջ ու
մեծամեծ զինուորը, որն որ իր արդեանց ու ծառայու-
թեանցը համար Գորդէղին երկրորդը համարուած էր
եւ սրտանց ալ անոր յարած էր, ազնուական վար-
մունք մը ցուցուց. նամակն առնելուն պէս՝ Սպարապե-
տին տարաւ: Գորդէղ աս հաւատարմութեան ցոյցէն

շատ շարժեցաւ, բայց չզարմացաւ, որովհետեւ անոր
ու Սանտովալին վրայ կատարեալ վստահութիւն
ունէր. անոր համար ալ առանց կասկածելու՝ Նար-
վաէղին բանակն երթալու հրաման տուաւ, յուսալով
որ հոն եղած ժամանակն իրեն բարեկամ պաշտօնա-
կաններէն ոմանք կրնայ շահիլ:

Վելասկուէզ տէ Լէոն սաստիկ ուրախութեամբ
ընդունուեցաւ եւ մեծ պատիւ ու յարգութիւն գտաւ:
Նարվաէղ անոր մեծ խոստումներ ըրաւ, այնու Թե-
ութեամբ որ Գորդէղին կողմը Թողու. իրեն խոստու-
ցաւ նաեւ որ ղինքն իր երկրորդը կ'ընէ: Բայց Վե-
լասկուէզ աս ամէն առաջարկութիւնները մերժեց.
Եւ ոչ մահուան վախն, ըսաւ, զիս կրնայ անանկ
զօրապետէ մը բաժնել՝ որն որ միակ յարմար մարդն
է ասանկ փառաւոր աշխարհակալութիւն մը յաջու-
ղութեամբ գլուխ հանելու: Գուպայի կառավարին
ազգական երիտասարդ պաշտօնակալ մը խօսքին մէջ
նետուելով՝ պոռաց որ Մատնչի մը կողմն անանկ
եւանդով պաշտպանողը՝ Վելասկուէզի ցեղին արիւ-
նակից չէ եւ ոչ ալ նոյն ցեղին անունը կրելու ար-
ժանի: Աս խօսքին՝ Վելասկուէզ տէ Լէոն բարկու-
թեամբ սուրը քաշեց եւ կ'ուզէր իրեն եղած նա-
խատանաց վրէժն առնել. բայց հոն գտնուողներն
արգելեցին եւ զՎելասկուէզ ու Հայր Օլմետոն ստի-
պեցին որ բանակէն ելնէ, որպէս զի չըլլայ որ դժբախտ
դէպքի մը պատճառ ըլլան: Բայց իրենց այցելու-
թիւնն արդէն ուզած պտուղնին յառաջ բերած էր.
Դօրքը Վելասկուէզին հետ եկող զինուորաց վրայի
ղեկեցիկ ու մեծագին զարդերէն յափշտակուելով՝
սկսան զՆարվաէղ վար զարնել Թէ ինչու յամու-
թութեամբ քաղաքական պատերազմ կը դրդուէ,
ուր որ բանը հաշտութեամբ դիւրաւ կրնայ լըննալ:
Աս գանգաւաններէն Նարվաէղին կատաղի բնութիւնն
աւելի գրգռեցաւ ու Գորդէղին դիւցն դին կտրեց:

Լսելով միանգամայն որ թշնամին մէկ փարսախ հեռուն կեցած է, աս համարձակութիւնն իրեն թշնամանք մը սեպեց, որուն պատիժը տալու համար՝ զօրքը յառաջ քալեցուց, որ պատերազմի սկսի:

Եւրբ որ Գորդէզ իմացաւ որ թշնամին քաղքէն դուրս ընդարձակ դաշտի մը վրայ բանակած է, աղէկ սեպեց որ յարմար գիւրք մը բռնէ ու ետքը պատերազմի սկսի, որպէս զի գտնէ մէկ կողմանէ իր զօրաց քիչուորութեան տեղը լեցընէ: Անանկ բերաւ որ Նարվաեղին ու իր մէջը Գանուռաս դետն իյնայ, ու մտքին մէջ շինած յարձակման յատակադիժն ի գործ դնելու յաջող առթիւն կը սպասէր: Գարնան աստն ըլլալով՝ սաստկութեամբ անձրեւ կու գար: Նարվաեղին զինուորները պատերազմի դժուարին աշխատութիւններուն պնչափ վարժած չըլլալով եւ իրենց թշնամեաց քիչութիւնն արհամարհելով՝ առանց հարկաւորութեան անձրեւի տակ մնալուն վրայ սկսան դանդաւորել: Պաշտօնականներէն ոմանք ալ Նարվաեղին ըսին թէ Հաւանական չէ որ Գորդէզ յարձակուամն սկսի. ուստի աւելի աղէկ է որ յոգնած զինուորներուն հանգիստ տալու համար՝ տեղերնիս դառնանք: Նարվաեզ հաւանելով՝ հրաման տուաւ որ Զեմբոսլա դառնան. գետեղերը միայն երկու հոգի թողուց որ թշնամեայն վրայ հսկեն: Աս միջոցիս Գորդէզին զօրքը՝ հեղեղի պէս եկող անձրեւին տակ հաստատութեամբ ու համբերութեամբ կեցած՝ պահպանութիւն կ'ընէին: Զօրապետն իր զօրաց հրահանգին վրայ շատ հաճեցաւ եւ միտքը դրաւ որ ասանկ քաջ զօրքով ամէն բան կ'ընայ. ուստի եւ որոշեց որ գիշերուան մութն իրեն օգնական առնելով՝ Նարվաեղին վրայ յարձակի. նախատես ալ կ'ըլլար որ թշնամեայն զօրքը կրած աշխատութենէն ետեւ անհոգութեամբ հանգչած է, միտքը դնելով որ ասանկ դէշ եղանակին՝ վրանէն յարձակում չ'ըլլար:

Գորդէզ պատերազմը չսկսած՝ զօրքին առջեւ ճառ մը խօսեցաւ, որն որ բառ առ բառ յառաջ կը բերենք, որպէս զի աս հռչակաւոր մարդուն ճարտարխօսութեան դաղափար մը տանք. աս ճառը Տիագ իր ճշդութեամբն այսպէս կ'աւանդէ: «Բարեկամք, աս գիշեր Աստուծոյ մեր ձեռքը տուած յարմար առիթը մեր բաղձացածէն ու երեւակայածէն շատ վեր է: Չեր քաջութեան վրայ ունեցած մեծ վստահութեանս փորձը քիչ մը ետքը պիտ'որ տեսնենք: Քիչ մը յառաջ մեր թշնամիներուն կը սպասէինք եւ յոյս ալ ունէինք որ աս գետին օդնութեամբ կը յաղթէինք. իսկ հիմայ զիրենք իրարմէ բաժնուած ու քնացած պիտի գտնենք, որն որ զմեզ արհամարհենէն ու անհոգ կենալնէն յառաջ եկած է: Իրենց տկարութենէն՝ որով անձրեւին սաստկութեան չկրնալով դիմանալ՝ փախան գացին, կրնաք իմանալ թէ անանկ փափկութեամբ իրենց հանգիստը փնտռող մարդիկնենք՝ իրաւի թուլութեամբ ու առանց մէկէ մը կասկած ունենալու հանգստեան ու քնոյ մէջ թաղուած պիտ'որ ըլլան: Նարվաեզ պատերազմի աստն պահանջուած հսկողութիւնը չի գիտեր. իր անվարժ զօրքերը դեռ առջի անգամ թշնամեայ բանակ մը կը տեսնեն եւ մթան մէջ դիւրաւ կարգի չեն կրնար մտնել: Աս ալ կայ՝ որ շատերն արդէն իրենց մեծին վրայ տոգոհ են. ոմանք բոլորովին մեր կողմը միտած են. շատերն ալ կան որ աս հայրենակցաց պատերազմը սաստիկ կատեն, առանց պատճառի ըլլալուն համար. եւ արդէն գիտէք որ զինուորաց թեւերն՝ իրենց կամայք դէմ գործեն նէ, ծանր ու թմրած կը շարժին: Թէ ասոնք ու թէ մէկաները թշնամեայ տեղ դնելու ենք, մինչեւ որ իրենք զիրենք կատարեալ յայտնեն. որովհետեւ յաղթութիւնը պիտի ցուցնէ թէ մատնչի անունը՝ մեզնի չէ նէ անոնց կը

վայլէ: Աս ստոյգ է որ իրաւունքը մեր կողմն է, բայց պատերազմի մէջ իրաւունքն անհոգներուն դէմ կ'ըլլայ ու յաղթողին կողմը կ'անցնի: Մեր թշնամիներն ուրիշ բանի չեն բաղձար, բայց եթէ ձեր աղատութեան, ձեր ընչից ու յոյսերուն վրայ տիրել: Ձեր յաղթութիւններովն իրենք պիտի պարծին. ձեր արիւնջովն զնա՞ծ երկիրնիդ ու բոլոր ձեր արշաւանաց պատիւն՝ իրենք պիտ'որ յափշտակեն: Բայց աւելի գէշն ան է որ զմեզ իրենց տակն առնելու ջանալով՝ թագաւորին շահուն ու մեր հաւատքին տարածելուն ալ վնաս պիտի հասցընեն: Եւ թէպէտ աս վնասներուն պատճառն իրենք են, բայց յանցանքը որ կողմն ըլլալուն վրայ պիտ'որ տարակոյս ունեցուի: Արդ բոլոր աս չարեաց առջեւն առնելու մէկիկ միջոցն ան է որ հիմակ ալ ձեզի բնական եղած քաջութեամբ պատերազմէք. ասիկայ դուք աւելի գործքով կրնաք ցուցնել քան թէ ես խօսքով հասկըցնել: Չէնք առէք, բարեկամք, յաղթութիւնը միշտ մեր կողմն եղած է. Աստուծոյ ու թագաւորին ունեցած պարտքերնիդ յիշելով՝ սրտերնիդ զօրացուցէք: Ձեր պատիւն աչքերնուդ առջեւն ունեցէք ու զիտցէք որ արդար կողմը պաշտպանելու համար կը պատերազմիք: Ես ալ ամենէն վտանգաւոր տեղերը ձեզի ընկեր կ'ըլլամ եւ խօսքով զձեզ քաջալերելէն աւելի իմ օրինակովս զձեզ պիտի համոզեմ¹¹:

Արդէն շատ անդամ ծառն ընդմիջահատող հաճութեան աղաղակներն օդը թնդացուցած էին. բայց երբ որ Գորդէզ խօսքը լմնցուց, ամէնը մէկ բերան՝ Յաղթել կամ մեռնիլ, պոռացին. մինչեւ ոմանք ըսին որ եթէ ասկէ ետեւ Նարվաէզին հետ հաշտութիւն ընել ուզես ն՞՞՞չ չենք հնազանդիր: Քաջասիրտ մարդիկներուն աս խօսքերը Գորդէզին անհաճոյ չերեւցան, որովհետեւ եռանդներնուն առաւելութենէն կը խօսէին, չէ թէ ապստամբական ոգւով:

Գորդէզ երեք պզտիկ զնդեր կազմեց. անջի զնդին հրամանատար դրաւ զՍանտովալ, որուն պաշտօնը շատ դժուարին էր, որովհետեւ թշնամւոյն թնդանութները գերելու հրաման ունէր: Աս գունդն ընտիր զօրքերէ ու շատ պաշտօնականներէ կազմուած էր, որոնց մէջն էր նաեւ Բիզարոս՝ որն որ ետքը Բերուի աշխարհակալն եղաւ: Քրիստովալ տէ Օլիտ երկրորդ գնդին գլուխն անցաւ. ասիկա Նարվաէզին բնակած աշտարակին վրայ յարձակելու պատուէր ընդունեցաւ: Իսկ ինք Գորդէզ երրորդ գունդն առաւ, որն որ ամենէն քիչուորն էր ու պահեստի զօրքի տեղ պիտի գործածուէր եւ հարկաւոր եղած կողմն օգնութեան պիտ'որ հասնէր: Նախ եւ յառաջ գեան անցնելու էր, որն որ շատ աշխատութեամբ անցան, ինչու որ անդադար անձրեւներու պատճառաւ խիստ բարձրացած էր. այնպէս որ զինուորները մինչեւ վզերնին ջրին մէջ թաղուած էին: Գիմացի եղբրքն հասնելուն պէս՝ լուութեամբ յառաջ ելաւ թալու սկսան. ամէն մարդ մէյմէկ սուր, մէյմէկ դաշոյն ու մէյմէկ երկայն տեղ ունէր: Զառաջապահ գունդը՝ Նարվաէզին գետին քով դրած մարդիկներէն մէկը գերի բռնեց. բայց մէկալը փախաւ, արտօնօք վաղեց ու դոյժ տուաւ: Գորդէզ աս շէպքն իմանալով՝ մեծ կարգով ու սասաիկ լուութեամբ իր ընթացքն աւելի շուտութեամբ յառաջ տարաւ: Նարվաէզ պահապանին ձայնէն արթննալով՝ իր երկոտութիւնը պարտաւեց եւ ըսաւ թէ Երազ տեսած պիտ'որ ըլլաս. չէր կրնար կարծել որ Գորդէզ յարձակում ընելու համար ձայնի:

Ապարապետը կէս գիշերէն քիչ մը ետքը Չեմբուս խաւ հասաւ, առանց փոքր արգելք մը կրելու: Անմիջապէս Նարվաէզին բնակած տաճարին վրայ վաղեց, որն որ թնդանութներով ամրացած էր. բայց այնպէս երազ եւ ուժով յարձակեցան որ երկու երեք թնդաւ

նոթ. նետուէլէն եաքը՝ Սանտովալ ամբողջ մարտկոցին տիրեց: Նարվաէզը որուն քաջասրտութիւնն իր անխոհեմութեան հաւասար էր, յարձակման ճշմարիտ ըլլալն իմանալով՝ արտորնօք զէնք կ'առնէ ու դէմ դնելու կը պատրաստուի: Իր զինուորները տաճարին աստիճաններուն վրայ շարուելով՝ Սանտովալին յառաջ գալը կ'արգելէն: Նոյն զօրավարը թէպէտ եւ առիւծի պէս կը պատերազմի, բայց բազմութեան դէմ չկրնարով դնել՝ ետ քաշուելու վտանգի մէջ կ'իյնայ. մէյ մ'ալ անդիէն Օլիտ ու իր զօրքն օգնութեան կը հասնին. նոյն իսկ Գորդէզ անձամբ խառնուրդին մէջ կը նետուի: Թշնամին իրենց միացեալ զօրութեան դէմ չկրնարով դնել՝ դէպ ի ներս կը քշուի: Գորդէզին զօրքն ասով աւելի քաջալերուելով՝ շէնքին դուռը կ'ոտրելու կ'աշխատին: Նոյն միջոցին զինուոր մը շէնքին վրայ ծածկած եղեգնէրուն կրակ տալով՝ Նարվաէզ դուռն ելլելու կը ստիպուի: Առջի յարձակման աչքը տեղով մը կը դարնուի, եւ՝ վայ մեռայ, պռալն ու իյնալը մէկ կ'ըլլայ: Թշնամիք զինքը կը բռնեն շղթայի կը զարնեն:

Աս լուրը շուտ մը ամէն կողմ տարածուելով՝ Նարվաէզին ընկերները մեծ վհատութեան մէջ ձգեց եւ թշնամեաց դէմ պատերազմելու եռանդնին թողուցուց, որոնք՝ Յաղթութիւն, պռալով՝ աւելի քաջութեամբ կը յարձակէին: Սարսափն ու շփոթութիւնն երկու պզտիկ աշտարակներու մէջ գտնուող զօրքերուն սիրտը պատեց, որոնք տեղերէն չկրցան շարժիլ. մութն ալ անանկ թանձր էր՝ որ թշնամին ու բարեկամը չէին զանազանուեր: Նարվաէզէն առնուած թնդանօթներն իր զօրաց դէմ կը դործածուէին, որոնց սրտին մէջ ահ ու դողն երթալով սաստկացաւ: Տիեկոյ Ալեյակուէզ բոլոր զօրութեամբ կը ջանար որ զօրքերը քաջալերէ, բայց անօգնէտ. զինքը ստիպեցին որ անձնատուր ըլլայ:

Նարվաէզ եւ ուրիշ բանտարկուած պաշտօնակաշները՝ Սալտովալին հսկողութեան յանձնուեցան, որն որ անոնց վէրքերը բժշկելու զբաղեցաւ: Գորդէզ իր նախանձորդն ու ախոյեանը տեսնելու եկաւ. չէր ուզեր ինք զինքը ճանչցնել տալ, որ չլլայ թէ անոր տրտմութիւնը սաստկացնելու առիթ տայ. բայց զինուորաց իրեն ըրած մեծարանքը զինքը յայտնեց: Նարվաէզ անոր դառնալով՝ ըսաւ. Պէտք է որ շատ մեծ բան սեպէք ան դիպուածն՝ որ զիս ձեր ձեռքը ձգեց: Որուն Գորդէզ պատասխան տուաւ. «Բարեկամ, ամէն բանի համար Աստուծոյ պէտք եմ շնորհակալ ըլլալ. բայց առանց սնապարծութեան՝ կրնամ երգնուլ որ աս յաղթութիւնն ու ձեր բռնուիլը՝ աս երկրին մէջ գործուած երեւելի դործքերուն քով չնչին բան մը կը սեպեն»:

Առտու ըլլալուն պէս արդէն թշնամութիւնները դադրած ըլլալով՝ Գորդէզ իր պաշտօնակաշներուն հետ՝ յաղթուողներուն զօրահանդէս ըրաւ. եւ որովհետեւ զինուորք իր ձեռքը պագնելու հրաման կ'ուզէին, դիտաւորներուն հետ անկեղծ սիրով պագնուեցաւ: Հրաման ալ տուաւ որ ամէնքն ազատ թողուն, բաց ի Նարվաէզէն: Որպէս զի Գուպայի կառավարն աս պատահած դէպքը չլսէ, նաւատորմին պաշտօնակալ մը խաւրուեցաւ, որպէս զի մէջինները շահի: Աս յաղթութիւնը՝ Գորդէզին միայն երկու զինուոր արժեց, իսկ Նարվաէզ տասնուհինգ զինուոր ու երկու պաշտօնակալ կորսնցուց:

Քանի մը ժամ հանգչելէն ետքը՝ Գորդէզ բոլոր յաղթուածները ժողովել տուաւ եւ անոնց ըսաւ. թէ Ձեր կամայը թող կու տամ, կամ իմ ծառայութեանս մէջ մտնելով՝ մեր վտանգներուն ու փառացը մասնակից եղէք, նոյն հաւասար պայմաններով՝ որոնցմով իմ հին զինուորներս յանձն առած են, կամ Գուպա կղզին դարձէք: Նարվաէզին քա-

նի մը սաստիկ կողմնակիցներէն զատ՝ բոլոր պաշտօնակարներն ու զինուորներն առջի առաջարկութիւնը յանձն առին: Գորգէզին ընկերներուն վրայի մեծագին ոսկի զարդերն անոնց ընչասիրութիւնը կը դըրգուէին. մէկալ կողմանէ ալ իրենց նոր զօրապետին մեծանձնութիւնն ու քաղցր կենցաղավարութիւնը, եւ մանաւանդ աս վերջի առթին ցուցըցած քաջութիւնը զիրենք կը համոզէր որ իրմէ աւելի ազէկ հրամանատար մը չեն կրնար գտնել:

Գորգէզ առ յաղթութիւնը 1520ին, Մայիսի 27ին բռաւ, որն որ իրեն շատ օգտակար եղաւ: Նարվաէզին զօրքերէն ընդունած օգնութեամբ՝ մէկէն ի մէկ 100 ձիաւորի ու բաւական շատուոր ոտանաւոր գնդի մը տէր եղաւ. վերջապէս պատերազմի պաշարն ալ՝ որ լմննալու վրայ էր, առատութեամբ հոգացուեցաւ: Այսպէսով, կ'ըսէ Ռուբէրգան, արտաքոյ կարգի պարագաներ ու դէպքեր քովէ քով գալով՝ կ'որստեան վտանգէն ազատեցաւ, որն որ անձողպրեւի կ'երեւար, եւ ամենեւին չկարծած ժամանակն իր ամէն ակնարկութեանցը հնազանդ 1000 սպանիացի զօրք ստացաւ, որոնք ուզած տեղը կրնար տանիլ: Աս մեծ յաղթութեան ասանկ դիւրաւ յաջողէին եւ Նարվաէզին զօրքերուն զրեթէ ամէնը մէկանց առանց ընդդիմութեան իր դրօշն աակը մանելէն՝ հաւանականութեամբ կրնայ մարդ հետեւցընել որ աս գործքիս մէջ՝ Գորգէզին գաղտնի հնարքներն ու դարանքները հաւատարմապէս գործեցին՝ իր զինուոր զօրութեան հետ. թշնամայն քաջութեան չափ՝ Նարվաէզին ընկերներուն մատնութիւնը նոյնին նպատուեց:

Բայց աս գործողութիւնն ինչ եղանակաւ ու ինչ պատճառէ ալ յառաջ եկած ըլլայ, միշտ Գորգէզին ու իր քաջասիրտ ընկերներուն քիչ պատիւ ու քիչ փառք չէ:

Ժ.Օ.

ՄԷԻԿԱՅԻՆ ԴԻԵԼԵ:

Գորգէզ շուգելով բոլոր իր զօրքովը Մէքսիկոյ դաւնալ՝ որպէս զի չըլլայ որ բնակչաց որտին մէջ վախ մը մտնէ, մէկալ կողմանէ ալ զօրքին մէկ մասը Վերա-Գրուզ թող տալ շուգելով՝ որպէս զի դատարկութեամբ հրահանգներն չկորսընցընեն, որոշեց որ մէկ մասին՝ ուրիշ արշաւանքներ ու աշխարհակալութիւններ ընել ապ, իսկ ինք վեցհարիւր զօրքով Մէքսիկոյ դաւնայ: Բայց աս մտածմունքը շուտ մը փոխելու ստիպուեցաւ: Նարվաէզին յաղթուելէն քառնի մ'օր ետքը՝ Ալվարատոյէն Մէքսիկոյի վիճակին վրայ ձախորդ լրեր առաւ: Բնակիչները Սպանիացեաց վրայ յարձակած ու անոնց կեցած տեղոյն մէջ պաշարած էին. արդէն եօթը հազի մեռած էին եւ հաւանական էր որ ամէնն ալ նոյնպէս կ'ընկճէին՝ թէ որ շուտով օգնութիւն չհասնէր:

Աս գոյժը Գորգէզին սիրտը խորունկ խոցեց. գիտէր որ Ալվարատոյ՝ կատաղի թշնամեաց յարձակման դէմ՝ երկայն ատեն չիկրնար դիմանալ. դիմանալու ալ ըլլար, պաշարի պակսութենէն՝ շուտ մը յետին նեղութեան մէջ կ'իյնար: Վտանգն անանկ ստիպողական էր՝ որ ոչ մտածելու եւ ոչ ալ ուշացընելու կու դար. անոր համար զօրաց հրաման սուաւ որ շուտով ձաճայ ելլելու պատրաստուին: Չէմբօսլայէն ելած իրիկունինն Մոնթեզոմայէն շեպաններ եկան. թագաւորը Ալվարատոյին դէմ ծանր ամբաստանութիւններ կ'ընէր, բտելով որ բոլոր պատահած չարիքներուն պատճառն անոր անշուք վարմունքն է: Գորգէզ առ իրարու անհամաձայն լրերն առնելով ու վրան խորունկ մտածելով՝ իմա՜ ջաւ թէ աս անպատմութիւնը մեծ բան մ'եղած պիտ'որ ըլլայ: Իրօք ալ շատ դժբախտ դէպքեր պա-

տահած էին: Գորդեղ Մեքսիկայէն ելլելուն պէս՝ քաղաքացիք մտածած էին որ իրենց թագաւորն ու տէրութիւնն օտարականաց բռնութենէն ազատելու ժամանակն եկած է, եւ մտքերնին դրած էին որ առնոց զօրութիւնը բաժնուած ու իրարու դէմ պատերազմի մէջ եղած ատեն՝ իրենք կրնան թէ մէկ մասն ու թէ մէկալ մասը ջնջել: Սպանիացիք իրենց քիչութիւնն ու տկարութիւնը տեսնելով՝ կասկածներով ու վախով կը տանջուէին. Ալվարատոն ալ վստահը խոհեմութեամբ հեռացընելու տեղ՝ շուտով երեւան ելլելուն օգնած էր:

Ալվարատոն, ինչպէս որ արդէն ըսած ենք, քաջ ու աներկիւզ պաշտօնակալ մըն էր. իր գործունէութեամբը, հաստատութեամբն ու քաջասրտութեամբը Գորդեղէն վատահութիւնը շահելու արժանի եղած էր. բայց թէպէտ ճարտար ու փորձ զօրապետի մը օգտակար ծառայութիւններ ընելու մեծ ձիրք ունէր, սակայն առանձին հրամայելու յաջողակ չէր: Իր թեւթեւութեամբը՝ Մեքսիկացոց շատերուն համարումն ու սէրը կորսնցուցած էր: Գորդեղ ժողովուրդեան առջեւ մեծ համարում ստացած էր՝ ըստ տեղւոյն վարուիլ գիտնալովն ու իրարու հակառակ երեւցած ձիրքերն ամբողջ ունենալով. իր աներկիւղութիւնն ու խոհեմութիւնը, իր քաղցրութիւնն ու խօսքին վրայ հաստատուն կենալը՝ աւելի մեծ անուն ձգած էր, քան թէ իր յաղթութիւնները. խստութիւն՝ միայն ան ատեն կը բանեցընէր, երբ որ ուրիշ ամէն միջոցներն օգուտ չէին ըներ: Ասոր հակառակ Ալվարատոյ՝ ուրիշներն հպատակութեան մէջ պահելու համար՝ խստութենէ ուրիշ միջոց չէր գիտեր. անոր համար ժողովուրդեան ապստամբելու նշանները տեսնելուն պէս՝ ճարպկութեամբ զանոնք հանդարտեցընելու փնտրել տեղ՝ անանկ մը վարուեցաւ, որ կարծես թէ շուտով ոտք ելլենին կ'ուզէր:

Նոյն ատենները պատահած էր տէրութեան գլխաւոր տօնը, այս ինքն՝ պատերազմի չաստուածին պատուոյն եղած հանդէսը, որն որ մեծ փառաւորութեամբ կը կատարուէր: Ըստ սովորութեան՝ ժողովուրդը մեծ տաճարին բակին մէջ՝ իրենց պաշտպան աստուածին պատուոյն համար կաքաւելու ժողովուած էր: Ազնուականք Ալվարատոյէն խնդրած էին որ Մոնթեզոտային աս հանգիստութեան ներկայ գտնուելուն ղեջանի. բայց անիկա խնդիրքնին մերժեց, որով ուղիները սաստիկ գրգռեցան: Ի վերայ այս ամենայնի իրենց տօնը կատարեցին. նուագարաններու ձայնով երգելով ու կաքաւելով՝ իրենց կրօնական պաշտօնն սկսան: Աս միջոցիս՝ Ալվարատոյ գլխաւոր անցքերն ու ճամբու գլուխները բռնեց, եւ ազնուականաց մեծագին զարդերէն զրդուելով, միանգամայն յոյս ունենալով որ իրենց դէմ դաւակցութիւն ընողները մէկէն կը ջնջէ, իր զօրացը հրամայեց որ աս անգէն ու անպատասպար բաղմութեան վրայ յարձակին: Յարձակումը փութով ու զարհուրելի եղանակաւ յառաջ դնաց. Մեքսիկացիք չկրնալով իրենք զերենք պաշտպանել, ըստ մեծի մասին ջարդուեցան. հազիւ քիչ մը մարդիկ տաճարին վրայէն մերձաւոր շէնքերուն յարկերուն վրայ կըցան փախչել: Այսպիսի մատնութիւնն ու անգլութիւնը՝ Մեքսիկացիները չափէ շուրս կատղեցուց, եւ ամէն մերձաւոր գաւառներուն բնակիչներն ալ վրէժխնդրութեան զրդուեց: Քէն առնելու բաղձանքով ամէն գիաց կը վազէին կը ժողովուէին, եւ ամենեւին վտանգէ մը չվախնալով՝ սաստիկ զօրութեամբ ու կատարութեամբ Սպանիացոց բնակած տեղւոյն վրայ յարձակեցան, պարբայկն մէկ մասը կործանեցին ու շտեմարաններն այրեցին: Աս յարձակման վրայ շուտ մը կարգաւորեալ պաշարում մը սկսաւ. ժողովուրդեան կատաղի յարձակումները՝ Սպանիացոց յուսահատական ու

քաջասիրտ պաշտպանութեան կը հաւատարէր։ Ավարատայ յայտնի կը տեսնէր որ Գորգէզին օգնութեան համեմունքն ուրիշ ազատելու միջոց չկայ։

Արդ Գորգէզ կը զօրաց աս նեղութիւնն իմանալով՝ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ որ շուտով Մեքսիկայ հասնի, եւ աս առթիւն մէջն ալ նոյն արագաշարժութիւնն ի գործ դրաւ, որով միշտ վտանգներէն ազատած էր։ Դասագարս հասած ատեն՝ երկու հազար տեղացի զինուոր իրեն հետ միացաւ. որով Մեքսիկայ ելած ապստամբութիւնը զսպելու համար ինք զինքը բաւական զօրաւոր կարծեց։ Մեքսիկայի երկիրը մանեւրուն պէս՝ տեսաւ որ ամէն կողմ՝ Սպանիացւոյ դէմ սաստիկ ատելութիւն մը տիրած էր։ Իր ծամբուն վրայ եղած քաղաքներուն բնակիչներէն շատերը թող տուած փախած էին. զօրաց համար ամենեւին պաշար չէր գտնուեր։ Եւ թէպէտ իր ընթացքին արգելք դնող չկար, բայց ամէն կողմ տիրած խոր լռութիւնն ու օտարականաց հետ ամենեւին մէկու մը հաղորդութիւն ունենալ չուզելը՝ յայտնի կը ցուցնէր որ ապստամբութիւնը՝ միայն զէնքի զօրութեամբ կարող պիտի ըլլայ զսպել, որուն սաստիկութեամբ սկսելուն նշաններն ամէն կողմ կ'երեւային։

Գորգէզ Յունիսի Ձկին Մեքսիկայ մտաւ։ Ձկինքը դիմաւորելու եկող մը չեղաւ. ամէն կողմ տխուր լռութիւն մը պատած էր։ Սպարապետն առջի բերան սարսափեցաւ, բայց վստահութիւնն իր զօրաց վրայ դնելով՝ ունեցած վախը մէկ դի ըրաւ եւ մէկդի ձգելով իր խոհեմական վարմունքն՝ որով իր ընթացից մէջ քաղցրութիւն մը կը խառնէր, Մոնդեղոմային այցելութեան չլքնաց. եւ երբ որ թագաւորն իրեն եկաւ եւ ըրած յաղթութեան ու դարձին վրայ բարեմաղթութիւններ ըրաւ, ինք անարգելով մը կռնակը դարձուց եւ ամենեւին պատասխան տալ չուզեց։ Գորգէզին այսպիսի արատքոյ կորդի

ու իր հասարակօրէն բռնած քաղաքավարական ընթացքէն բոլորովին տարբեր վարուիլը երկու պատճառ ունէր. նախ կը կարծէր թէ Մոնդեղոման իր հպատակացը դիտաւորութեան տեղեակ էր եւ իրենցմէ դաղտուկ պահեց. երկրորդ ալ իր հիմակուան զօրութեան վրայ յանձնապատասխանութեամբ կը վրասահէր, որովհետեւ Տակիտասին ըսածին պէս՝ Յաջող դէպքերն երեւելի զօրապետները յանդուգն կ'ընեն։

Գորգէզ Ալվարատոն դիմացը բերել տուաւ եւ իր հեռաւորութեան ատեն բռնած ընթացքին ու պատահած դէպքերուն վրայ խստիւ քննութիւն ըրաւ։ Ալվարատոյ ինք զինք ջատագովելու ջանաց, ըսելով թէ Աերջին հարկաւորութենէ ստիպեալ՝ այնպէս վարուեցայ։ Իմացայ որ, ըսաւ, տեղացւոյ մէջ սուտ լուր տարածուեր է թէ մեր զօրքն յաղթուեր է եւ ասոր վրայ բոլոր Սպանիացիները ջնջելու դաղտնի դաւաճանութիւն մը կաղմուեր է։ Իսկ տօնի օրը Մեքսիկացոյ վրայ յարձակում ընելու անոր համար էր, վասն զի դիտէի որ նիւթած նենդութիւննին ան օրերն իրօք ի գործ գնելու պիտի սկսէին։ Աս չարեաց առջեւն առնելու համար՝ ուղեցի մէկէն ապստամբութեան գլխաւորները ջնջել։ Գորգէզ անոր աս ջատագովութիւնը չհանեցաւ ու բռնած ծամբան վար զարկաւ։ Բայց Մեքսիկայ դառնալէն ետեւ իր բռնած ընթացքն ալ բոլորովին առանց պակասութեան չէր։ Մոնդեղոմային խարդախական ընթացքին նենդանալով ու պաշարի պակասութեան վրայ կատարելով՝ չափաւորութեան դիմակը մէկդի հանեց, եւ ազնուականաց հետ արհամարհոտ հպարտութեամբ մը վարուելու սկսաւ։ Քանի մը Մեքսիկացիք, որոնք Քիչ մը սպանեողերէն ստրկած էին, Գորգէզին խօսքերը լսելով՝ իրենց քաղաքակցացը հաղորդեցին եւ անոնց բարկութիւնն աւելի գրգռեցին։ Ամէն ալ արտաքոյ կարգի կատարութեամբ զէնք առին օտաւ

բախանաց վրայ յարձակելու, եւ ան ստենէն այնպիսի սաստիկ պատերազմ մը սկսաւ, որն որ ուրիշ կերպով չէր կրնար դադրիլ, բայց եթէ մէկ կողման բոլորովին ջնջուելովը:

Գորդեղ զինուորի մը հրաման տուած էր որ Մանդեղումային կիներ եւ ուրիշ աշխուական տիկիները Գաղուպա տանի ու ցեղապետին պահպանութեան յանձնէ: Աս զինուորը քիչ մը վերջը՝ վերաւորած, հոգին բերանն եկած՝ ետ դարձաւ: Կատրած տեղացիք թմբերուն վրայ ասոր դէմ՝ յարձակելով՝ բռնած էին. բայց կուց զոհ մատուցանելու տարած առնենին ձեռքերնէն պրծած էր: Բոլորն ալ, ըսաւ, զինաւորած են ու ամէն դիպաց դէպ ի մեր կողմը կը դիմեն: Գորդեղ անմիջապէս ջոկատ մը հանեց, որն որ հազիւ մեծ հրապարակը կըցաւ հասնիլ եւ հոն կատաղի աղաղակներով ու կարկոտի նման նետերով ընդունուեցաւ: Ժողովուրդը՝ հրապարակներն ու տներու տանիքը բռնած էին եւ Սպարնիացւոց վրայ շարունակ նետ կը նետէին: Ջոկատին գլխաւորը շուտ մը բազմութենէն պաշարուեցաւ. հազիւ մեծ քաջութեամբ ու արտաքոյ կարգի ճարտարութեամբ կըցաւ աս սաստիկ վտանգէն զերծանիլ եւ իրենց տեղն հասնիլ, խել մը մարդ կորսնցընելէն ետեւ:

Տեղացիք ասոր վրայ համոզուելով որ զերեւիք հարստահարողներն անյաղթելի չեն, երկրորդ օրը եկան վրանին յարձակեցան: Պաշարուողները՝ եկողներուն բազմութենէն աւելի՝ անոնց զարհուրելի կատաղութենէն սարսափած էին: Թշնամիք կարծես թէ բոլոր կատաղի դաղաններու դարձած էին. թէպէտ թշնգանօթները դէպ ի ճամբաներուն բերանն ուղղուած ըլլալով, ամէն անգամ պարպուելուն՝ սոսկալի բազմութիւն մը գետինը կը ձգէին եւ Սպարնիացւոց ամէն մէկ հարուածը՝ մերկ մարդիկներուն մէջ մէկ մահացու վէրք էր, ի վերայ այս ամենայնի յար-

ձակման ու ժգնութիւնն ամենեւին չէր թոյլնար. նոր յարձակողները՝ մեռնողներուն տեղը լեցընելու համար յառաջ կը նետուէին եւ անոնց պէս ջարդուելէն ետեւ՝ իրենց տեղն ալ ուրիշ աւելի քաջասիրտ մարդիկ կը յաջորդէին: Գորդեղ բոլոր իր յաջողակութեամբը, քաջութեամբն ու զինուորաց հրահանգովը դէմ դնելով՝ հազիւ կըցաւ թշնամեաց ներս մտնելն արգելել:

Մեքսիկացւոց ցուցըցած աս անուաճելի զօրութեան վրայ ամենէն քաջ զինուորները սարսափեցան եւ Նարվաէզին ընկերներն ապշեցան մնացին: Մեքսիկացիք շարունակ իրենց կը սպառնային թէ ջգնող մեր աստուածներուն պիտի զոհենք, ինչպէս որ խոստացած ալ ենք. տաճարներուն մէջ վայրենի դաղաններ ալ պահած ենք, որպէս զի ձեր մարմինները սպառեն: Աս խօսքերն՝ անոնց զարհուրելի մարդադոհ տեսնողներն աւելի եւս կը սարսափեցընէր: Միակերպ կրած նորանոր յարձակումներն, դրսնուած վտանգներն զինուորաց վրայ դժնդակ ու վնասակար տպաւորութիւն մը կ'ընէր: Նարվաէզին զինուորները կարծած էին որ արդէն յաղթուած ու նուաճած երկրի մը կողպուտը ժողովուրդ կ'երթան. ուստի եւ մէկէն ի մէկ այսպիսի ծանր ու վտանգաւոր պատերազմի մը բռնուելուն վրայ մեծապէս կը արանջէին, եւ Գորդեղին խոստմունքներէն խաբուելուն վրայ կը զղջային: Բայց ժամանակ կորսնցընելու չէր դար. արտաքոյ կարգի զօրութիւն ու քաջութիւն ցուցնելով՝ պէտք էր որ հասարակաց թշնամոյն ձեռքէն եւ ընդհանուր կորստեան մը վտանգէն աղաւելու ջանային: Ուստի Գորդեղ՝ որ աս ամէն դժբախտութեանց մէջ իր հաստատութիւնը պահած էր, ուզեց զօրաց քաջասիրտութիւնն արթնցընել. վաթսուն հոգւոյ զուլան անցնելով՝ յարձակում մ'ըրաւ ու թշնամիները վռնտեց:

Մեքսիկացիք իրենց գաղանային յամառութեամբ՝ Գորդեզին աշխոյժն ու քաջասրտութիւնը չէին կրնար նուաճել։ Ուղելով թշնամեաց ցուցը՝ նել որ իրենցմէ ամենեւին չեմակնար, հրաման տուաւ որ երկրորդ յարձակման մը պատրաստուին։ Տեսնելով որ առջի յարձակման ատեն՝ պատուհաններէն ու տանիքներէն նետուած նետերէն ու քարերէն՝ զինուորները շատ վնաս կրեցին, աս վտանգին առջեւն ալ առնելու համար՝ անիւներու վրայ հաստատուած չորս աշտարակ շինել տուաւ, որոնց ամէն մէկը երեսուն զինուորի չափ կրնար առնուլ։ Աշտարակներուն վրայ հաստ տակտակներով ծածկուած էր, որպէս զի նետուած քարերուն դէմ դնէ. իսկ քովերը ծակեր կային, որոնցմէ կրնային հրացան պարպել։ Գորդեզ աս աշտարակներուն մէջ բաւական զօրք խօթելէն ետեւ մնացած զօրքին դուլին անցաւ, եւ երկու հազար Գլասգալացի ալ մէկտեղ առնելով՝ կէս դիշերուն դուրս ելաւ։ Ամէն կողմ խոր լուծիւն մը տիրած էր. բայց հաղիւ թէ յառաջ երթալու սկսան, մէջ մ'ալ զարհուրելի աղաղակներն ու պատերազմական գործիքներու զարնուիլը ցուցուց թէ թշնամիք կը հսկեն եղեր։ Մեքսիկացիք թշնամեաց յարձակման չապասելով՝ անոնց դիմացն ելան։ Երկու կողմանէ ալ առջի հարուածներն առին տուին, առանց կարգերնին աւելլալ։ Բայց Մեքսիկացիք շուտ մը իրենց բրած մեծ կորուստը տեսնելով՝ ճամբաներու մէջ շինուած պատնէշներուն ետեւը քաշուեցան եւ հոնից սաստկութեամբ կը պատերազմէին. երբ որ թնդանիթները զերենք կը ցրուէր, ետ ետ կ'երթային ու նորէն կարգի կը մտնէին։ Արեւուար որ ճարտար գլխաւոր մը իրենց բրած շարժումներուն կ'առաջնորդէր, ամէնը մէկանց ու շատ ցածէն նետ կը նետէին. առանց շփոթութեան իրենց կեցած տեղը կը պաշտպանէին, եւ առանց կարգերնին աւ-

րելու ետ կը քաշուէին։ Շարժուն աշտարակներն առջի բերան զերենք շատ վախցուցին. բայց շուտ մը ածապարեցին տանիքներուն վրայ ահագին ծանրութեամբ քարեր հանեցին, որոնք ճարտարութեամբ աշտարակներուն վրայ նետելով՝ կտոր կտոր ըրին։ Պատերազմը բոլոր օրը տեւեց. Մեքսիկացիներէն սաստիկ բազմութիւն մեռաւ ու քաղքին մէկ մասն ալ այրեցաւ. բայց Սպանիացիք իրենց թշնամիները շարդելէն յոգնելով ու շարունակ նոր եկած զօրքերու յարձակման դէմ դնելու հարկադրած ըլլալով՝ որոնք իյնողներուն տեղը կ'անցնէին եւ աւելի կտառութեամբ կը պատերազմէին, վերջապէս ետ քաշուելու ստիպուեցան։ Աս կռուոյն մէջ Սպանիացիներէն 12 հոգի մեռաւ, 60 հոգի ալ վերաւորուեցաւ. նոյն իսկ Գորդեզ ձեռքին վրայ վէրք մ'ընդունեցաւ։

Սպարապետն ան ատեն իր սխարմունքն իմացաւ, տեսաւ թէ Մեքսիկացիներն արհամարհելն իրեն սրճափ սուղի նստեցաւ. համոզուեցաւ որ քաղքին բռնութեամբ տիրելն անկարելի է, եւ տեսաւ որ իր ներկայ վիճակին վտանգները՝ պաշարի պակասութենէն ու հետեւապէս սովէն՝ աւելի պիտի սաստկանար։ Մէկալ կողմանէ ալ Մեքսիկացի թողուլն իրեն շատ դժուար էր. ասանկ աշտարակալութենէ մը հրաժարելն՝ որուն վրայ այնչափ աշխատած եւ տարի մը քրտինք ու արիւն թափած էր, իրեն շատ ծանր կու գար։ Բայց թէպէտ ետ քաշուին ալ շատ վտանգաւոր էր, սակայն մէկիկ ապահով միջոցն էր։ Գորդեզ աս մտածմանց մէջ եղած ատեն՝ Մոնթեզումա իրեն խորհուրդ մը տուաւ, որն որ Սպարապետը հաճութեամբ ընդունեցաւ, որովհետեւ անիկց յաջողութիւն կրնար յուսալ։

Այսպէս բարձր աշտարակի մը վրայէն եղած պատերազմը կը զննէր. տեսաւ որ իր եղբայրն ու քոնի մը խօզերնին անցնող ցեղապետներ դնդերուն

դուռնն անցած էին. կը տեսներ որ բոլոր քաղաքը սաստիկ կոտորած կ'ըլլայ, կը գուշակէր որ Մեքսիկայի կործանմանէն ետքը՝ անտարակոյս իր թագն ու նոյն իսկ իր կեանքն ալ պիտի կորսնցընէ։ Իր հպատակներուն սաստիկ վրէժխնդրութեան բաղձանքը տեսնելով եւ Սպանիացւոյ մեծ ու արտաքոյ կարգի քաջասրտութիւնը ճանչնալով՝ յայտնի կ'իմանար որ թշնամութեանց դադրելուն յոյս չկայ։ Աւերջապէս կ'իմանար թէ որ կողմն որ յաղթող ըլլայ, Մեքսիկոյ պէտք է որ բոլորովին կործանի ու անբնակ ըլլայ։ Ասոնք մտածելով ուղեց Սպարապետին հետ մէյ մը խօսակցիլ եւ ջանաց զԳորգէզ համղել որ խաղաղութեամբ ու հանդարտութեամբ քաղքէն ետ քաշուելէն ուրիշ միջոց չկայ։ Աս բանս, ըսաւ, թէ՛ ձեզի եւ թէ՛ ինծի օգտակար է. սրով հետեւ ձեր երթալէն ետեւ՝ ես կրնամ կառավարութեան սանձերը ձեռքս առնել եւ իմ թագիս աչք տնկողները նուաճել։ Մինչեւ հիմա ձեր պատճառաւ քաջած ներութիւններս՝ վրանիդ պարտք մը կը դնեն որ աս զոհը յանձն առնուք, որն որ շատ կողմանէ ձեզի ալ օգտակար է։ Գորգէզ անմիջապէս տեսնելով որ աս առաջարկութիւնն ինչ կերպով կրնայ իր օգտին դարձնել, խօսք տուաւ որ քաղքէն դուրս կ'ելլէ, բայց այնու դաշամբ որ կայսրն արդէն որ իրենց միաս ընող մը չըլլայ, որուն համար պէտք է որ, ըսաւ, Մեքսիկացիք զենքերնին վար ձգեն։ Մոնդեզուդա աս խնդիրը սիրով յանձն առաւ ու պատրաստուեցաւ բոլոր իր ազդեցութեամբն իր հպատակներուն գրգռած ոգիները հանդարտեցընելու եւ յարձակումին դադրեցընելու։

ԺԻ.

Մոնդեզուդայն հաճը։ — Տաճարին մէջ սպասէ պարտեալը։

Աստու եղածին պէս՝ Մեքսիկացիք յարձակումն աւելի սաստկութեամբ նորէն սկսան, առանց ամենեւին թնդանօթներուն կոտորածէն զարհուրելու. իրենց բազմութիւնն ամէն բոլոր շատնալու վրայ էր։ Նոյն ատեն Մոնդեզուդա պարսպին վրայէն իր փառաւոր թագաւորական զէնքաներովը ժողովրդեան երեւցաւ։ Երբ որ Մեքսիկացիք տեսան իրենց տէրն ու թագաւորը՝ զօրն որ աստուծոյ պէս կը յարդէին ու կը պաշտէին, զենքերնին վար առին եւ անմիջապէս խոր լուծին մը տիրեց. ամէնն ալ գլուխնին ծռեցին, ոմանք գետինը խոնարհեցան։ Մոնդեզուդա ժողովրդեան ճառ մը խօսեցաւ, որով կը ջանար զանոնք համոզել որ թշնամութիւնները դադրեցընեն։ Օտարականք կ'ուզեն քաղքէն հեռանալ, ըսաւ. չեմ ուզեր որ անոնց ետ քաշուելուն արդէլք դնէք։

Այնուականներն՝ որոնք պարսպին աւելի մօտիկացած էին, որ կայսրն խօսածն աղէկ մը լսեն, շուտ մը պատասխան տուին թէ Աստուածներուն օգնութեամբը՝ պատերազմը շուտով կը ըմբնայ. որովհետեւ երգում ըրած ենք որ բոլոր Սպանիացիները ջնջենք։ Մոնդեզուդա զանազան պատճառներով զիրենք զթութեան շարժելու կամ սրտերնին վախ ձգելու ջանաց. բայց ոգիներն անանկ գրգռած էին, որ պատճառներու մօտիկ ընելու ատենն անցած էր։ Ամէն կողմանէ տրտունջն սկսաւ, յարգութիւնը կատարութեան փոխուեցաւ. ոմանք թագաւորը տկար ու վատ կը կոչէին, ոմանք ալ սպառնալիքներ կ'ընէին ու կը նախատէին։ Անաստուութեան հոգին ալ մննուն վրայ տարածուեցաւ. եւ որոնք որ մինչեւ նոյն ատեն կայսրն աստուծոյ տեղ դրած էին, իրեն անէճքներ տալու սկսան. երթալով կատարութիւն

նին սաստիկանալով՝ սկսան նետ ու քարեր նետել՝ ան աստիճանի սաստիկութեամբ, որ Սպանիացիք զինքը պաշտպանելու համար վահաններն վեր վերցնելու չմնաց՝ դժբախտ թագաւորն երկու նետէ վիրաւորեցաւ ու երեսն ալ քար մը դալով՝ դետինն ինկաւ։ Մեքսիկացիք աս տեսնելով՝ անանկ սոսկացին, որ յանկարծակի մէկ ծայրէն մէկալ ծայրն անցան։ Խիղճերնին սկսաւ դարձել, գործած ոճիրներնուն վրայ սարսափելով ու կարծելով որ աստուածներն անմիջապէս վրէժխնդիր պիտ'որ ըլլան՝ փախչելու սկսան։

Մոնդեղումա իր բնակարանը տարուեցաւ, ուր որ Սպարապետը շատ մը վաղեջ զնաց եւ զինքը միտթարելու կը ջանար ու իր դժբախտութեան վրայ շատ մեծ ցաւ կը ցուցնէր։ Բայց թագաւորն աս աստիճանի նուաստութեան հասնիլը տեսնելով, որուն պատճառն օտարականք էին, զԳորդէյ բարկութեամբ եւ արհամարհութեամբ մէկդի ըրաւ։ Բժշկական օգնութիւններն ալ ընդունիլ չուզեց, ասանկ մեծ նախատինք մը կրելէն ետեւ ապրիլ չէր ուզեր, վասն զի թէ Սպանիացւոյ դերի ու թէ իր ժողովրդեան ատելի եղած էր։ Կատուութենէն՝ վերքերուն վրայ դրուած սպեղանիքը փրցուց հանց, եւ յամառութեամբ՝ ամենեւին սնունդ առնուլ չէր ուզեր։ Գորդէյ ասոր վրայ շատ ցաւեցաւ, եւ միտքը փոխելու շատ ջանալէն ետեւ տեսնելով որ անկարելի է եւ տարաբախտ թագաւորին վախճանը մօտեցեր է, դոնէ զանիկայ քրիստոնէական կրօնքի դարձնելու ջանաց։ Հայրն Օլմետոյ իր ճարտասանութեան բոլոր ուժը թափեց թագաւորը համոզողնելու որ մկրտուի։ Բայց աշխատութիւնն անօգուտ եղաւ։ Երեք օր հիւանդութիւն քաշելէն ետք՝ իր բախտն ու իր թշնամիները նշովելով եւ Սպանիացւոյ ու իր ապստամբ հպատակացը վրայ աստուածներուն վրէժխնդրութիւնը կանչելով՝ մեռաւ։

Ըսանկ աղետալի վախճան ունեցաւ Մոնդեղումա Բ։ Յիսուն տարւան մեռաւ, տասնութը տարի թագաւորելէն ու եօթն ամիս զերութիւն քաշելէն ետեւ։ Սպանիացիք անոր մահուանը վրայ շատ ցաւեցան, իր մեծանձնութեամբն ու ազնուական վարմունքովն անոնց սիրելի եղած էր։ Իր բնութեան մէջ իրարու հակառակ առաքելութիւններ ու միութիւններ կ'երեւային. վեհանձն ու առատաձեռն էր, բայց շատ հեղ իր հպատակաց մնաստիլ. արդար եւ իրաւարար էր, բայց շատ անգամ անդթութեան դորձքեր կը գործէր։ Իր պատերազմական ձիւքերն, որով շատ յաղթութիւններ գլուխ տարած էր, չափաւորութեամբ եւ մարդասիրութեամբ խառն չէին։ Թէպէտ իր թագաւորութեան առջի տարիներն իր տէրութեան երկիրներն ընդարձակած էր, բայց կարծեա թէ վերջին տարիներն իր բնաւորութիւնը բոլորովն փոխուած էր. ան քաջասիրտ ու աներկիւղ աշխարհակալը՝ Սպանիացիք իր երկիրներուն վրայ երեւալուն պէս՝ տկար ու տարտամ իշխան մ'եղաւ։ Բաւական միտք ունէր, երաժշտութիւնը շատ կը սիրէր, պատերազմական կրթութիւններէն կը հաճէր, իր մէկիկ զբօսանքն՝ որսի երթալն էր։ Հասակը միջակ, անդամները համեմատ, դէմքը վայելուչ, աչուրներն ազդու էր, իր զգեստին եւ բոլոր մարմնոյն վրայ արտաքոյ կարգի հոգ ու դրուշմութիւն կ'ընէր։ Թէպէտ իր կառավարութեան մէջ զանազան պակասութիւններ ալ ըրաւ, ի վերայ այսր ամենայնի Մեքսիկայի ամենէն երեւելի ու հռչակաւոր թագաւորը ինչպէս սեպուիլ։ Շատ որդիներ ունեցաւ, որոնցմէ երեքը քիչ մը ետքը մեռան, մէկը կենդանի մնալով՝ քրիստոնէութեան դարձաւ ու Տոն Բետրոյ անուամբ նշանաւոր եղաւ։ Մոնդեղումա եւ Գուլա անուամբ ճանչցուած սպանիական կոմսերն՝ աս Տոն Բետրոյէն սերած են։ Նոյն ընտանիքէն Յովսէփ Ալալատարէյ

անունով մէլը 1697ին Մեքսիկայի փոխարքայ անուանեցաւ:

Մոնդեղումս վերջին շունչն աւանդելուն պէս՝ Գորդէզ շուտ մը մարդ խրկեց ու թագաւորին մահուան գոյժն անոր յաջորդը Գուեդալագային իմացուց. միշտ կայսեր քովը մնացող աղնուականներէն ալ վեց հոգի ընտրեց, որ անոր մարմինը քաղաք տանին: Երբ որ Սպանիացիները պաշարող ժողովուրդն իրենց թագաւորին մեռելը տեսան, շուտ մը բռնած զիրքերնին թող տալով՝ սկսան անոր ետեւէն երթալ: Քիչ մը վերջը թագաւորին մահուան գոյժը քաղքին ամէն կողմը տարածուելով՝ ողբալու եւ կոծելու ձայներ սկսան, եւ ամբողջ գիշերը նոյն եղանակաւ յառաջ գնաց: Աւտու եղածին պէս՝ թագաւորին մարմինը մեծ փառաւորութեամբ՝ ու հանդիսով Գուաթուալագա լեռը տարուեցաւ, որուն վրայ էր Մեքսիկայի թագաւորաց գերեզմանը:

Մոնդեղումայի մահուամբ՝ հաշտութեան յոյժ բոլորովին ոչնչացած էր. յուղարկաւորութեան ժամանակն ընդմիջահատած պատերազմը՝ նոր կատարութեամբ մը սկսաւ: Քաղաքացիք մեծ տաճարին մէկ կողմն եղած բարձր աշտարակը հինգհարիւր ընտիր զօրքով ամրացուցին, որն որ Սպանիացւոյ վրայ կը նայէր. անանկ որ Սպանիացիներէն ոչ դք դուրս կրնար ելլել՝ առանց վիրաւորուելու: Գորդէզ տեսաւ որ ան աշտարակին չտիրած՝ իր ետ քաշուիլը չէկրնալ յաջողցնել. պէտք էր որ զանոնք անկից վաճնալէ՝ թէպէտ եւ շատ դժուար ըլլար ու մարդ ալ կորսնցընէր: Յովհաննէս Իսգուպար բաղմաթիւ գընդով մը աս յարձակումն ընելու որոշուեցաւ. եւ թէպէտ ինք շատ քաջ էր ու քովը զօրքերն ալ ընտիր էին, բայց երեք անգամ ետ քշուեցան:

Գորդէզ տեսնելով որ իր քաջ ու հաւատարիմ զօրաց աղատութիւնն՝ աս յաղթութենէն կախում

ունի, ուղեց անձամբ կռուոյն մէջ մտնել. վիրաւորած թեւին վահան մը կապել տուաւ եւ սուրը ձեռքն առած՝ կռուոյն մէջ նետուեցաւ: Չինուորներն իր քաջասրտութենէն ու օրինակէն քաջաւերուելով՝ նորէն յարձակեցան, աշտարակին աստիճաններէն վեր ելլելու սկսան եւ վերջապէս Մեքսիկացւոյ բռնած պատշգամին վրայ հասան. աս նեղ միջոցին մէջ սրոյ ու մահալի զարհուրելի պատերազմ մը բացուեցաւ: Թշնամիք մեծ քաջութեամբ աս յարձակման դէմ դրին. աւելի կ'ընտրէին կտոր կտոր ըլլալ, քան թէ զենքերնին ձգել. ոմանք իրենք զիրենք աշտարակէն վար կը նետէին, լաւագոյն սեպելով իրենց կամօքը մեռնիլ, քան թէ թշնամեաց սրոյն բերանն երթալ: Տաճարին բոլոր քրմերը՝ սոսկալի աղաղակներով ժողովուրդն աստուածներուն պաշտպանութեան կանչէին ետքը՝ պատեւալով մեռան. քառորդուան մը մէջ աշտարակին հինգհարիւր պահապանները բոլորովին ջարդուեցան: Գլխադալացիք աշտարակին կրակ տուին, որն որ շուտ մը այրեցաւ: Բայց պատերազմը դեռ փոշոյնելուն բերանը կը շարունակուէր. մահաւանդ Գաուալայի փողոցին վրայ, որ լայն ըլլալով՝ Մեքսիկացիք դիւրաւ կրնային թշնամին պաշարել:

Գորդէզ շուտ մը ձի հեծաւ, եւ սանձը վնասած թեւն անցընելով՝ տեղ մ'առաւ իր զօրաց օղնութեան գնաց, ետեւէն քանի մը ձիաւոր ալ վաղցին եկան: Չիբուուն յանկարծ յարձակիլը թշնամեաց կարգը բաժնեց, ցրուեց. ան թանձր բաղմութեան մէջ ամէն մէկ տեգի հարուածը՝ մէյ մէկ թշնամի գետինը կը զարնէր: Գորդէզ անանկ ետանդեամբ կը պատերազմէր որ առանց միտ դնելու իր ջովհաններէն բաժնուելով՝ քիչ մը վերջը իր զինուորներուն յարձակումէն փախչող թշնամիներու բաղմունքիւն ետեւը կտրեցին ու պաշարեցին: Աս մեծ

վտանգին ատենը՝ աճապարեց քովի ճամփան նե-
տուեցաւ, ուր որ աւելի քիչ բազմութիւն կար.
բայց հաղիւ քիչ մը յառաջ դացեր էր, մէյ մ'ալ
տեսաւ որ խումբ մը թշնամիք գերի բռնած կը տա-
նէին զԱնդրէաս աէ Տուերոն, որն որ ձիէն կնալով
թշնամեաց ձեռքն ինկած էր, որոնք զինքը մօտաւոր
տաճարը կը տանէին, որպէս զի աստուածներուն
ընդ մատուցանեն: Գորդէզ էրբ որ ասիկայ կը տես-
նէ՝ շանթի պէս ետեւի կողմանէ վրանին կը հաս-
նի, իր բարեկամը բռնողները կը ցրուէ եւ անոր
քովը կը մօտիկնայ: Տուերոյ աս անյուսալի օգնու-
թենէն սիրտ առնելով՝ քովը կախուած սուրը կը
քաշէ, որն որ թշնամիք անդդուշութեամբ ու շփո-
թութեամբ վրան թող տուած էին, առջի ուժով
շատ Մեքսիկացիք դեռինը կը դարնէ կը սպաննէ, եւ
իր նիզակն ու ձին՝ որ մօտերն էին, ձեռք կը բերէ:
Ան ատեն Գորդէզ եւ Տուերոյ քովէ քով դալով՝ նի-
զակներով թշնամեոյն մէջէն կը ճղքեն կանցնին
ու Ապանիացւոց դնդին հետ կը միանան, որն ո՞ր
արդէն թշնամիները փախուցած էր: Գորդէզ անմի-
ջապէս փող դարկաւ, իրենց տեղը քաշուելու հրա-
մայեց. զօրքերը սպանութենէ ու կոտորածէ յոգ-
նած՝ ետ դարձան. ըրած յաղթութիւննին անտի
աւելի ուրախալի եղաւ, որ ամենեւին մարդ չէին
կորսնցուցած, եւ շատ քիչ վերաւոր ունեցած էին:

Աս յարձակումը թէ յարձակողներուն համար-
ձակութեան ու քաջասրտութեան կողմանէ եւ թէ
Մեքսիկացւոց սրտոտութեան ու յամառութեան
կողմանէ ան աստիճանի նշանաւոր դէպք մը սե-
պուեցաւ, որ Գլասգալացիք ու Մեքսիկացիք ասոր
յիշատակն իրենց նկարներովը պահեցին:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423408

Յ Ա Ն Կ

- Ժ. Գողուլայի ընտկաց դաւաճանութիւնն ու
պատիժը : 73
- ԺԱ. Գորգէզ իր արշաւանքը յառաջ կը տանի :
— Մեքսիկոյ քաղաքը կը մտնէ : 82
- ԺԲ. Մեքսիկոյ քաղքին ստորագրութիւնը : 89
- ԺԳ. Գորգէզ Մոնդեզուման կը բռնէ իր ընտկա-
րանը կը տանի եւ հոն կը պահէ : 96
- ԺԴ. Գուալըրոդային մահուան պատիժը : — Մոն-
դեզումա յետին նուաստութեան կը հասնի : 103
- ԺԵ. Բամբիկոյ Նարվաէզին արշաւանքը : 113
- ԺԶ. Մեքսիկացոց ոտք ելլելը : 129
- ԺԷ. Մոնդեզումային մահը : — Տաճարին մէջ սոս-
կալի պատերազմ : 139

21.920